

ББК 63.3 (5 Қаз)
Қ 18

“ӘДІЛДІК ПҰСЫ”
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ АКАДЕМИЯСЫ
АКАДЕМИКтері:

Ә. А. (Ә.),
Ә. А. (Ә. А.),
Ә. А. (Ә. А.),
Ә. А., Ә. А., Ә. А.

Ғылыми редакторы
М. Қ. Әбусейітова

Қ 0503020905
00 (05)–06

ББК 63.3 (5 Қаз)

ISBN 9965-798-17-6

© “Дайк-Пресс” баспасы, 2006

Алғы сөз

Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесі” жарыққа шыққалы он төрт жылға жуық уақыт өтті [1]. Кітаптың басылып шығуы В. П. Юдиннің (1928—1983) Қазақстан шығыстануына қосқан елеулі үлесі екені күмәнсіз. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың бастамасымен жасалған “Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасы бойынша ҚР БЖҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты дайындаған қазақ тіліндегі бес томдық “Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері” сериясында осы шығарманың бірінші томы болып шығуы ілгерідегі пікіріміздің ақиқаттығын дәлелдей түседі [2].

“Шыңғыс-наменің” 1992 жылғы басылымына арнаған “Шыңғыс-наме” — қазақ халқының тарихы бойынша дереккөз” деген кіріспе сөзімде мен “Шыңғыс-намені” аудару жөніндегі жұмысты В. П. Юдин сөздік жасаумен ұштастырып, онда әр сөздің грамматикалық байланыстарда қолданылу жағдайларының бәрін анықтап отырды. Бұл материалдар қазақ тілінің тарихын зерттеушілер үшін ден қоярлық екені күмәнсіз” деп жазған едім.

Мен осы тұжырымымды еңбектің қазақ тіліндегі басылымында да қайталауды жөн көріп отырмын, өйткені ол В. П. Юдиннің “Шыңғыс-наменің” тілі жөніндегі зерттеулерімен тікелей байланысты. Қолдан жазылған картотека түріндегі ілгеріде аталған сөздік — Вениамин Петровичтің ерекше іждағатпен түзген көлемді еңбегі. Ол “Шыңғыс-наме” тілінің грамматикалық очеркін жазуға

мұқият дайындалып, бұл очеркте Хорезмде ХҮІ ғасырдың бірінші жартысында жазылған осы бірегей әрі барынша қызғылықты шығарманың лингвистикалық ерекшеліктерін дәлме-дәл бейнелеуге күш салды. Алтын Орда мен Шығыс Дешті Қыпшақтың ХҮІ ғасырдағы көшпелі халқының ауызша далалық білімін көрсететін мағлұматтарға негізделген шығарма тілін сипаттауға айрықша көңіл бөлді.

Бір өкініштісі — грамматикалық очерк жазылған жоқ, әйтсе де Вениамин Петрович қазіргі заманғы қазақтардың ата-бабалары болып табылатын көшпенділердің тіршілігін, мәдениеті мен идеологиясын соншалық дәлме-дәл және жан-жақты бейнелейтін ескерткіштің түркі тілінің осы тілдің бүгінгі иелері тілінің болмысын анық бейнелейтінін, сондықтан да қазақ тілі дамуының белгілі бір кезеңімен тікелей байланысты екенін талай рет айтқан болатын (ал ол өзінің ғылыми тұжырымдарында өте сақ болатын және оларын сенімі кәміл болып, анық көз жеткізгенде ғана айтатын).

Вениамин Петровичтің “Шыңғыс-намені” лингвистикалық тұрғыдан зерттеу жөніндегі дайындаған барлық материалын мен “Шыңғыс-наме” тілінің грамматикалық очеркін жазу үшін ҚР БЖҒМ Шығыстану институтының тіл мамандарына тапсырдым. Ал олардың еңбектерінің нәтижесін кәсіби деңгейде бағамдау лингвистердің еншісінде.

Ю. Г. Баранова

I бөлім. “ШЫҢҒЫС-НАМЕ” ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

I тарау. ШАҒАТАЙ ТІЛ – ОРТА ҒАСЫРЛАР ДӘУІРІНДЕГІ ИНТЕРДИАЛЕКТИЛІК ЕРЕКШЕ ҚҰБЫЛЫС

1. 1. “Шағатай тілі” термині туралы

Шағатай ұлысының әдеби тілі ретінде XV ғасыр қарсаңында қалыптасқан шағатай тілінің дамуы Әлішер Науаи есімімен тығыз байланысты. Ауызекі сөйлеу тілі мен әдебиет аясына ендей кіріп, біртіндеп түркі тілінің барлық деңгейіне әсер ете бастаған парсы тілінің ықпалына қарсы күресе отырып, Әлішер Науаи өзінің “Мухакамат-ул лугатайн” атты туындысында “түркидің” байлығын, поэтикалық көркемдігін, айрықша нақыштылығын атап көрсетеді. Ол және оның үзеңгілестері парсы тілінің туған тілге тигізер ассимиляциялық қаупін терең түсінді: “... Қалай болғанда да бұл түркі тілінің парсы тілінен артықшылығы, әсіресе поэзия саласында оның шын мәніндегі терең иірімділігі, айшықты да әсем сөз өрнегін жасау мүмкіндігінің шексіздігі белгілі болмады, бұл тіл қапаста қалды, қараусыз қалдырылды” [3].

XV ғасыр қарсаңында Шағатай ұлысында халықтық ауызекі сөйлеу тілі мен әдеби тіл тұлғаларының араласуының, сондай-ақ парсы және араб тілдерінің күшті әсер-ықпалының нәтижесінде пайда болған “шағатай тілі” қызмет етті.

Тіл білімінде шағатай тілінің негізі, оның генеалогиясы туралы пікірлерде бірізділік жоқ. А. Усманов, В. Захидов және т. б.

өзбек ғалымдары, сондай-ақ А. М. Щербак, В. В. Решетов сияқты түркітанушылар шағатай және ескі өзбек тілдерін бір ғана тіл деп санайды: “... Қарастырылып отырған дәуірдегі (XIV—XV ғғ.) өзбек тілін біз ескі өзбек тілі деп атаймыз. “Ескі өзбек тілі” дегеннің өзі жаңа аталым. Бұрынырақтағы түркітанушылық дәстүр оның орнына “шағатай тілі” деген атауды қолданады, оның кітаби, таза әдеби сипатына айрықша ден қояды” [4, 12].

Г. Ф. Благова шағатай тілінің интердиалектілік ерекшелігін айрықша атай отырып, ол өзінің тарихи даму барысында әрдайым сабақтастық сипатта болып келгенін айтады: “Өзбек әдеби тілін ешқандай үзіліссіз бес ғасыр бойындағы (ал “ежелгі өзбек тіліне” Енисей-Орхон жазуларының тілін қосатын қазіргі ұғымда он ғасырдың бойындағы) “біртұтас даму арнасы” деп пайымдағанда қазіргі заманғы өзбек әдеби тілінің “шағатай әдеби тілінен” құрылымдық ерекшеліктеріне мән берілмейді...” [5, 200]. Ғалым: “Шағатай тілі (“ескі өзбек тілі” дегенмен бірдей) дегенді жазба (кітаби) әдеби тіл деп түсінген ләзім. Ол тіл әлдеқандай бір ғана диалектінің “керемет шеберлікпен” өңделгендігінің нәтижесінде пайда болған жоқ, оның түптөркіні Орта Азиядағы қарахандық (X—XII ғғ. Қашғар) және алтынордалық (XIII—XV ғғ. Сырдарияның төменгі ағысы және Хорезм) көне әдеби тілдердің нормалары мен үрдістеріне барып саяды” деген А. Н. Кононовтың пікірін келтіре отырып, “Қарахан әулеті — Алтын Орда — Шағатай ұлысы мемлекеттеріндегі әдебиеттегі және әдеби тілдегі сабақтастыққа, жалғастыққа” қатысты белгілі түркітанушылардың зерттеулерінде қолданылатын “көне ұйғыр” немесе “қарахандық”, “алтынордалық” деген терминдердің өзбек авторларының зерттеулерінде мүлдем орын алмайтындығын айтады [5, 199].

“Шағатай” термині Шағатай ұлысы аталған Шыңғыс ханның төрт ұлының бірі Шағатай ханның иелігіне берілген аумақтағы саяси-әкімшілік бірлестік атауының негізінде жасалған. Бұл мемлекет құрамындағы түркілік тайпалар мен халықтар өздерін “шағатайлықтар” немесе “Шағатайдың билігіндегілер” деп атады. Олар өз тілдерін араб және парсы тілдеріне қарама-қарсы қоя отырып, оған түркі, шағатай-түркі немесе шағатай тілі деген атау

берді. Ислам дінінің енуі араб және парсы тілдерінің жергілікті түркі халықтарының тіліне ықпал-әсерін күшейтті. Түркі ғалымдары мен ақындары өздерінің туындыларын араб немесе парсы тілдерінде жазатын болды. Түркі тілі поэтикалық стиль үшін жеткілікті дәрежеде дамымай қалған тіл болып есептелді. Әйтсе де ХІҮ—ХҮ ғғ. сырттан келген бөтен тілдің түркілік ана тілге тигізер орасан зиянын анық сезінген Әлішер Науаи өзінің “Екі тіл туралы пайым” атты еңбегінде түркідің сөз қазынасының аса бай, сөз өрнектерінің ерекше нақышты екенін айрықша атайды. Ол жүз шақты етістікті үлгіге ала отырып, парсы және түркі тілдерін салғастыра талдап, түркідің мағыналық байлығы мен поэтикалық сипатын танытады. Осылайша Әлішер Науаи ана тілді сақтап қалу қажет екендігіне әдеби элитаның назарын аударғысы келеді. Ол және оның тұрғыластары өздерінің туындыларын түркіше және парсыша екі тілде жазады. Парсы тілінің әдебиеттегі позициясының күшті болғаны сондай, Науаидің түркіше жазылған шығармаларының өзінде парсизмдер өте көп кездеседі. Науаи түркілердің “бала-шағасынан үлкеніне дейін сарттардың тілін білгендігіне, олар өздерінің күнделікті істері туралы ойын кірме тілде еркін жеткізе алатынына, тіпті кейбіреулердің әдемі де шебер сөйлейтініне” куәгер де болады [5, 194]. Мұның өзі сол кезеңде түркілердің тілі мен мәдениеті парсы мәдениетінің ықпалына түсіп кеткенін, ал халықтың қостілді болғанын айғақтайды.

Шағатай хан билік басында аз түрды және оның өзінің кіндігінен ұрпақ тарамды. Дегенмен оның ұлысындағы әр алуан мәдениеттер мен диалектілердің тоғысы өзіндік мәдениеті, әдеби тілі бар ерекше этномәдени кешеннің құрылуына әкелді. Әдеби тіл ұлыстың құрылымдық шеңберінен шығып, көрші мәдениеттер мен тілдердің барлық деңгейіне әсер ете, кең тарала бастады. Мемлекеттік мәртебеге ие болған Шағатай ұлысының тілі түркі халықтарын біріктіруші рөл атқарды. Ол бір ғана өңірдің емес, шығыстан батысқа дейінгі күллі түркі әлеміне ортақ әдеби тілге айналып, түркілік әдеби тіл кемеліне келе дамыған дәуірді бейнелей бастады. Осылайша құрылымдық және функциялық тұрғыдан

бірнеше ғасырлар бойы жан-жақты дами отыра, ол мемлекеттің ресми, әдеби, ісқағаздар және дипломатиялық қарым-қатынас тіліне айналды.

1. 2. Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесі” — этномәдениеттанымдық қайнар көз

XIV ғ. жазба ескерткіші Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесі” көрнекті шығыстанушы ғалым В. П. Юдин аудармасын, транскрипциясын, мәтіндік қосымшасын бірге жариялаған соң кеңінен таныла бастады. Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесін” В. П. Юдин Қазақ хандығының тарихына байланысты мақалаларын жазуда тарихи қайнар көз ретінде пайдаланды. Ол мәтінге лингвистикалық талдау жасауды жоспарлағанымен, сөздіктің картотекасын ғана түзіп үлгерді. “Шыңғыс-наме” туралы мәлімет В. П. Юдинге дейін де В. В. Бартольд, А. З. Валидовтардың еңбектерінде кездеседі. Е. Каль “Шыңғыс-намені” каталогіне ендірді.

В. В. Бартольд Түркістанға барған іссапары туралы есебінде Түркістанның көпшілік кітапханасында XVII ғ. Хиуа хандығында жазылған Жошы ұрпақтарының тарихы туралы шығарма ретінде “Шыңғыс-намеге” қатты назар аударғанын айтады. Ғалым шығарманың авторы туралы: “Өтеміс қажы Елбарыс (Ильбарс) ханның қызметінде болған, әйтсе де “Шыңғыс-намені” ол кейіннен Иш-сұлтанға арнап жазған” дейді [6, 164].

Өтеміс қажы туралы толық мағлұмат жоқтың қасы. “Шыңғыс-наменің” мәтінін тектей келе В. В. Бартольд: “Өтеміс қажының кітаби білімі болды, ол өзін қызықтырған материалдар бойынша шежірелер мен күнделіктерді шебер пайдалана алды” деген болжамға келеді [6, 165].

Өтеміс қажы Шыңғыс әулетіне қызмет еткендіктен, Дешті-Қыпшаққа құзырын жүргізген хандардың таққа отыру тарихын және олар билеген замандағы оқиғаларды өзі де білуге тиісті болғанын жазады. Бұған қарағанда ол әулеттік өзгерістер туралы мәліметтерді күнделіктер мен шежірелерден сығымдап жинағаны байқалады. Өтеміс қажы хроникаларда адам аттары мен оқиға-

лар толық баяндалмағанын, олардың бір кішкене ғана бөліктері орын алғанын, кейде адам аттарының мүлдем аталмай қалғанын, сондықтан ол ақпараттарды білетін адамдардың айтуы бойынша жазғанын мәлімдейді. Білетіндер аузынан жинақталған мәліметтер аңыз-әңгімемен көмкерілгені сондай, Өтеміс қажыға оларды “ақыл таразысына салып, ойға қонымдысын зердеге түйіп, көңілге сыймайтын тұстарын алып тастауына тура келеді” [7, 90]. Иш-сұлтан қарамағында қызметте жүрген Өтеміс қажыға Жошы әулеті тарихының білгірі ретінде әулеттік оқиғаларды жазып беруді бұйырады. Шығармадағы оқиғалардың ешқандай дәптерде, ешқандай хроникада бұрындары көрсетілмегенін, тарихты ол естіп-білгені бойынша жазғандықтан, онда азды-көпті қателіктердің кетуі мүмкін екенін автор арнайы ескертеді [1, 91]. Автор Иш-сұлтанның “өз заманына дейін кімнен кейін кімнің хан тағына отырғанын”, яғни Жошы тұқымының тарихын білгісі келгенін айтады [1, 90]. “Бердібек хан” аталатын тарауда Тоқтамыс оғланның Мамайды жеңген соң Сайын ханның тағына отырып, ұлы хан болған қарекеттерін баяндаумен Өтеміс қажы өз әңгімесін аяқтайды [6, 144]. Тоқтамыс ханның билік еткен кезі ХІҮ ғасырдың аяғы екенін, ал автор өзі өмір сүрген кезге дейінгі әулеттік оқиғаларды хатқа түсіргісі келгенін ескерсек, баян толық емес. Бұл мәселе туралы В. В. Бартольд: “Қашан болмасын, әйтеуір “Шыңғыс-наменің” толық нұсқасы табылса болар еді” деп жазды [6, 144]. А. З. Валидовтың 1913 жылы Орынбор қаласынан “Шыңғыс-наменің” біршама толық көшірмесін тапқаны туралы Ю. Г. Баранова мәлімдейді. Ол Истанбұл қаласында шыққан Мұстафа Кафалидің “Алтын Орда хандығының құрылу және ыдырау дәуірі” атты еңбегінде “Шыңғыс-наменің” толық көшірмесі пайдаланылғанын айтады [8, 11]. “Жошы хан оғландарының тарихы” туралы Өтеміс қажы шығармасының бұл көшірмесі (екінші) қазір Истанбұлда сақтаулы, әйтсе де лингвистикалық тұрғыдан зерттелген жоқ.

В. П. Юдин “Шыңғыс-намені” “ауызша тараған дала тарихнамасының” қайнар көздері тобына жатқызады: “Олар Дешті көшпелілерінің тарихи білімі “бөлімдері” — тарихи әңгімелер жинағы іспетті. Оларда далалық ауызша тараған және шығыстық жазба

тарихнаманың элементтері әрқилы тоғысады” [9, 65]. Ғалым дала-лық ауызша тарихнаманың көздері жазба тарихнаманы толықтыратынын айтады. Жалпы алғанда, олар тарихи, саяси және мәдени оқиғалар көздері ғана емес, сол дәуірдегі тіл дамуы тарихының да құнды дереккөздері. В. П. Юдин “Шыңғыс-наменің” ғылыми айналымға толықтай түспегенін де айтады.

“Шыңғыс-наме” тілінің ерекшеліктерін айқындауға арналған лингвистикалық зерттеулер жоқ. Шығарманың құндылығы сол, Өтеміс қажы тарихи оқиғаларды білгірлер аузынан жазып алғандықтан, онда сол замандағы ауызекі сөйлеу тілінің ерекшеліктері де сақталғаны сөзсіз. Автор ауызша естіген әңгімелеріне белгілі бір дәрежеде кітаби сипат дарытқанымен, оның тілі басқа көркем шығармалардан қарапайымдылығымен, стильдік қиын оралымдардың, күрделі грамматикалық құрылмалардың жоқтығымен, араб және парсыдан енген кірме сөздердің молдығымен ерекшеленеді. Бұл кірме сөздер негізінен шығарманың бас жағында, автордың Алладан өз ісіне қайыр ете көруін өтінген тұста кездеседі. Ал шығарма мәтінінің өзінде араб-парсы кірме сөздері аз қолданылады, олар негізінен антропонимдерге, діни және әскери атақтарға қатысты болып келеді. Мысалы: һәзрәт, шайх, халиф, ләшкәр, қажы Нияз т. б.

“Шыңғыс-наме” Шыңғыс империясының ұлан-ғайыр аумағын оның мұрагерлері өзара бөліп алып билеген тұста жазылды. ХҮІ ғасырда ішкі қақтығыстардың салдарынан бұл аумақтар онан әрмен ұсақ хандықтарға бөлінді. Әр хан немесе әмірші жасап жатқан “ұлы” істерін қол астындағы халқының біліп отырғанын және есте сақтап қасиеттегенін қалады. Осыған байланысты олардың өмір тарихы тапсырмамен жазыла бастады. Кітаби әдебиет тілі арабша немесе парсыша болғандықтан, ал түркі тілі әртүрлі лексикалық және грамматикалық кірмелікпен шұбарланғандықтан, көптеген әміршілер шежірелердің жалпы халыққа түсінікті тілмен жазылуын талап етті.

Тарихи оқиғаларды жақсы білетін адамдардың аузынан жазылып алынғандықтан, “Шыңғыс-наменің” тілі жалпы халыққа жақын, түсінікті тіл болды. Оған поэтикалық буын құруға тән грамматикалық тұлғалар тән емес. Мәселен, онда Бабура, жана-

на, дильбара түрінде келетін — а-ға біткен қаратпаның септік тұлғасы кездеспейді. Шығарма тілі бір әдеби форма орнына жалпыхалықтық ауызекі сөйлеу тіліне жақын екінші бір форманың ауыстырылып қолданылған дәуірді көрсетіп қана қоймайды, сондай-ақ онда мемлекеттік ауқымдағы әлеуметтік-мәдени және саяси өзгерістер, Шыңғыс хан империясының ұлан-байтақ аумағын мекендеген халықтардың өзді-өздеріне ғана тән этномәдени ерекшеліктері көрініс табады.

Шығарма Шыңғыс хан империясын оның мұрагерлері өзара бөліп алған кезден бастап, Тоқтамыс ханға дейінгі хан тағына отырған әміршілер тарихы туралы жекелеген әңгімелерге құрылған. Тарихи баяннама мифтер мен халық аузындағы аңыз-әңгімелермен, мәдени үрдістермен, халықтың дүниетанымымен көмкеріледі. Нақты тарихи оқиғаларды баяндауда автор аңыз-әңгімелерді аса шеберлікпен, қисынын тауып қолданады. Мәселен, Жошының ел билеуі мен өлімі туралы әңгімелердің көптеген нұсқалары бар. Өтеміс қажы бұлардың бірде-біріне тоқталмайды және оларды түсіндіріп те жатпай-ақ, Жошының Шыңғыс ханның тұңғышы болғанын, еншіге берілген өзіне тиесілі ұлысын алғаннан кейін, оның бір табын марал-киік аулап жүріп мерт болғанын жазып қысқа ғана қайырады.

Өтеміс қажы Сайын ханның таққа отыру тарихына ерекше тоқталады. Ежен хан мен Сайын хан (Бату) бірде сөзге келісіп қалады. Ежен ханның жасы өзінен үлкен болғандықтан, Сайын хан таққа отыру, ел билеу оның жолы екенін айтады. Сайын хан Еженге: “Атам орнуға ағам сән. Ғәман атам турурсән. Йәт йурутгә бара турурбіз. Хан болғыл” [1, 121] (Сен маған әке орнындағы ағасың. Сен маған әрқашан әкемдейсің. Біз бөтен жұртқа бара жатырмыз. Хан бол). Ежен хан тақтан бас тартады. Сайын хан алдындағы ағасы Ежен ханның жолын кесіп, хан тағына отыра алмайды. Өзінің ел басқарушылық қабілетінің ағасынан артықшылығын сезінгенімен, ол империя боданының бәрі үшін міндетті үрдіске айналған жасақ заңынан аттай алмайды. Олардың таласын Шыңғыс ханның өзі шешеді. Ол Сайын ханға арнап

алтын босағалы ақ орда, Еженге арнап күміс босағалы көк орда, Шайбан ханға арнап болат босағалы боз орда тігеді. Сайын ханға алтын босағалы ақ орда тіккені арқылы Шыңғыс хан Жошы мұрагерлерінің көшбасына Сайын ханды таңдағанын, қалғандары оған бағынышты болуға тиіс екенін білдіреді. В. П. Юдин түстер мен металдардың символдық мәні туралы былай дейді: “Шыңғыс үш немересін басқалардан жоғары қойды және олардың арасындағы қатыстылықтың дәрежесін белгіледі: ақ түс пен алтын Бату билігінің өзгелерден үстемдігін, көк түс пен күміс Орда-Еженнің оған бағыныштылығын, боз түс пен болат Шайбанның Батуға да, Орда-Еженге де тәуелді болатынын білдіретін символдық мән арқалайды” [9, 26].

Түркі-моңғол халықтарының дүниетанымын зерттеуде Берке ханның туғаны мен жасаған істері туралы әңгіменің орны бөлек.

Берке хан — ислам дінін қабылдап, өзіне тиесілі өңірдегі халқын ислам дініне мойынсұндырған Жошы ұлдарының бірі. Берке ханның ислам дінін қабылдау тарихы Қажытархан қаласының тұрғыны Қажы Нияздың атынан баяндалады. Өтеміс қажы Берке ханның мұсылман болып туғанын жазады: “Бу жәһәтдін қаһинлар бірлә білгәләріні бақтурдылар. Улар айдылар: “Бу Мұһәммәд турур. Мұһәммәдйә кафір зәһифә сүтіні әммәз”, — теделәр ерсә, бір мусулман зәһифә фәйда қылыб кәлтүрділәр” [1, 124—125] (Осыған байланысты оны бақсы-балгерлерге көрсетті. Олар айтты: Ол — Мұхаммедтің үмбеті. Мұхаммедтің үмбеттері мұсылман емес әйелдердің емшегін ембейді. Сонда олар мұсылман әйелді алып келді). Берке хан тақуалық өмір кешті. Ислам дініне енбегендер ортасында өмір сүре алмаған ол Шейх Сайф ад-Дин Бахарзиге шәкірт болып кетеді. Сайын хан өлгеннен кейін бектер хан тағына Құлағу ханды шақырады. Хазірет шейх Берке ханды әке ордасында билік етуге жібереді. Ұстазының сөзін сыйлаған Берке хан отанына қайтуға келіседі. Өтеміс қажы Хазірет шейхтің Берке ханды Бұхарадан Қаракөлге дейін шығарып салғанын, өзінің жоғары мәртебесіне қарамастан, Берке хан ұстазына, оның берген іліміне деген құрметін білдіріп, ұстазының атын жетектеп жаяу жүргенін жазады.

Түркі халықтарындағы ұстазға деген ерекше құрмет ғасырлар қойнауынан келе жатқан мақал-мәтелдерде, нақыл сөздер мен мысал-әңгімелерде сақталған. Түркі халықтарының бір мысал-әңгімесінде: халық құрметтеген дана қарт жанынан өтіп бара жатқан салт атты балаға бірінші болып сәлем береді. Қарттың қасында отырғандар бұған қайран қалады. Сөйтсе атты бала қарттың ұстазының немересі екен. Балаға сәлем беру арқылы қария балаға емес, ұстазына деген құрметін білдіріпті.

Ұстаздың батасын алу деген жаратқан иенің жебеуіне, сүйеуіне қол жеткізу болып табылады. Берке хан қоштасарда хазірет шейх Сайф ад-Дин Бахарзидің батасын алады. Сөйтіп ұлы күшке ие болады, жалғыз өзі Құлағу ханның қарақұрым әскерін жеңеді. Құлағу қолының Берке ханды көре сала алды-арттарына қарамай қаша жөнелу себебін сұрағанда, қолға түскен бір тұтқын Берке ханның екі жағында сан мың қолдың болғанын, олар ханмен бірге соғысқанын айтады.

Өтеміс қажы бұл оқиғаның халық арасында белгілі екенін жазады. Таққа отырған Берке хан көптеген адамдарды исламға енгізеді. Әйтсе де ол өмірден озған соң, бодандары діннен бас тарта бастайды. Тек Өзбек-ханның таққа отыруы, оның өзінің мұсылмандықты қабылдауы ғана исламның түбегейлі орнығуына әкеледі. “Бәркә хан зәманында өзбәг тәіфәсі мусулман болуб әрдиләр. Улардын соң йәнә мүрдәт болуб кафір болдылар әрді. Бу йол Өзбәг-хан мусулман болды. Андын бару өзбәг тәіфәсінің ісламі тәғәййур табмады” [1, 134].

Бұл оқиғалар — Дешті Қыпшақта ислам дінінің бірден орныға қоймағанын айғақтайтын тарихи фактілер. Жергілікті халықтың дәстүрлі наным-сенімі әлі де күшті еді. Дәстүрлі нанымымен қатар мұсылмандық та өз күшіне ене бастайды. Ислам билеуші топ үшін тиімді болды, өйткені ол ханның өзінің, әміршілердің билігін күшейтуге қызмет етті. Исламды қабылдаудың Дешті Қыпшақ пен араб әлемі арасындағы саяси-экономикалық қатынастағы маңызы зор болды [10, 153]. Дегенмен халық тіршілік қамымен күнелтіп жатты. Күшпен таңылған кез келген діннің қабылдауна салуы, әрине, оңай емес. Ол дін дәстүрлі наным-сеніммен

қатарласа өмір сүреді, оның элементтерін бойына сіңіреді. “Шыңғыс-наме” бойынша Дешті Қыпшаққа Берке хан енгізген ислам жүз жыл өткеннен соң ғана мемлекеттік дін мәртебесіне ие болғаны байқалады. Қарапайым халықтың күнделікті тіршілігінде көріпкелдік, бақсылық, балгерліктің рөлі ерекше болды. Бақсы-балгерлер, құмалақшылар, көріпкелдер өз орындарын оңайлықпен бергісі келмеді. Мұндай көне мен жаңа дүниетанымдық көзқарастардың қатарласа өмір сүруі діни симбиозды тудырды. Қазіргі кездің өзінде мұсылмандықпен қатар мұсылмандық түр-сипатқа ие болған шаманизм, зороастризм орын алады. Олар әсіресе үйлену тойы, шілдехана, көне мейрамдар (Наурыз) сияқты салт-дәстүрлерде көрініс тауып жатады.

Сарай әдеп-салтында астарлап, жұмбақтап сөйлеуге айрықша мән берілді. Әсіресе жоғары мәртебелі әміршіге қайғылы оқиғаларды жеткізудегі астарлауға ерекше назар аударылды. Болған қасіретті оқиғаны, қаралы хабарды тура айту сарай әдеп-салтына мүлдем жат болды. Сондықтан да мұндай жағдайларда айрықша сыйлы адамдардан немесе сөз зергерлерінен елшілер тағайындлатын болды. Олар жоғары мәртебелі әміршіге (ханға) қаралы хабарды астарлап, жұмбақтап жеткізетін. Мәселен, Сайын хан өлгеннен кейін тақ иесіз қалады. Өйткені оның үлкен ұлы кішкентай кезінде шетінеп кеткен еді де, кенже ұлы әлі жас еді. Бектер Құлағу ханға хабар жеткізуші жаушыдан “халық басшысыз, ханымдар жесір қалғанын” білдіріп, сапсыз пышақ пен жағасыз көйлек жібереді. Жолданған сәлемдеменің мәніне сәйкес белгілі бір шешім қабылданғаны сөзсіз.

Туда-Мәңгі хан туралы әңгіме де әміршілер арасындағы қарым-қатынаста ойды жұмбақтап, астарлап жеткізудің озық үлгісі бола алады. Есалаң болып туған Туда-Мәңгінің атынан елді бектер билейді, қажет кезінде оның аузына сөз салып беріп отырады. “Ұлы ханның елшілерімен кездескен кезде бектер үйретіп қойғандарын еске түсіру үшін хан аяғына байланған жіпті қозғап отырады екен” деп жазады Өтеміс қажы. Аудиенция кезінде хан: “Сіздің елде тышқан көп пе? Сіздің елде жаңбыр көп жауа ма?” деп сұрайды. Бұл аудиенциядан кейін елші мәні жоқ түсініксіз сұрақ-

ты өз ханына жеткізеді, әйтсе де бектер: “Жаңбыр көп жауа ма? деп сұрағаны қандай тамаша, өйткені барлық халыққа жаңбыр ырыс әкеледі. Тышқандар туралы сұрағы да жаман емес, тышқанның тигізер пайдасынан залалы көп қой” деп жолдаудың мәнін жақсы түсіндіреді [10, 100].

1. 3. Интердиалект әдеби тілдің негізі ретінде

Кез келген империя этностық және тілдік тұрғыдан көпқұрамды болып келеді.

Шыңғыс хан империясы ыдырағаннан кейін шығыста — Шағатай ұлысы, батыста — Алтын орда аталған Жошы ұлысы құрылды. Монғол шапқыншылығы бұл өңірлердің мәдени дамуына өз салқынын тигізді. Мәдениет орталығы Орта Азиядан Алтын Ордаға және әрмен қарайғы мәмлүктер билеп тұрған Мысырға ауысты. Ә. Наджип ғалымдар мен мәдениет қайраткерлерінің Мысырға көптеп ағылғанын айтады. Мәмлүктік Мысырдың мәдени рөлінің артуына байланысты XIV ғ. соңында түркітілдес әдебиет ошағы Алтын Орда емес, Мысыр бола бастайды [10, 20].

Елдің экономикалық және саяси дамуына байланысты XV—XVI ғғ. саяси және әлеуметтік серпіліс кезеңі болды. XIV ғ. көптеген мәдениет өкілдерінің Мысырға кетуіне қарамастан, түркілік мәдениет пен әдебиет қарыштап дамыды. Шыңғыс хан мұрагерлерінің ұлыстарында әдебиет және жалпыхалықтың ауызекі тіліне біршама жақындаған әдеби тіл жетіле түсті. Әрбір әмірші өзі шыққан әулет тарихы халыққа ұғынықты тілде жазылып, халық жадында қалғанын қалады. Соңдықтан да билік тарихы көбінесе олардың бұйрығымен жазылды, мұны “Шыңғыс-наме” авторы да айғақтайды.

А. Н. Самойлович XI—XVI ғасырларда біртұтас ортаазиялық түркі тілі болғанын айтады және оның дамуын үш кезеңге бөледі: Қарахан әулеті кезеңі, негізгі ошағы — Қашғар болды (XI ғ.); оғыз-қыпшақтық кезең, ошағы — Сырдарияның төменгі ағысы және Хорезм болды (XII—XIV ғғ.); “шағатайлық” кезең, ошағы — Шағатай ұлысының отырықшы бөлігі болды (XV—XVI ғғ.) [11, 23].

Бұл тіл Монғол империясының әртүрлі бөліктерінде дами отырып, түркі халықтарының жергілікті диалектілерінің және араб, парсы тілдерінің тигізген ықпал-әсерінің нәтижесінде лексикалық және грамматикалық құрылысында өзіндік диалектілік ерекшеліктері бар тілге айналды. Халық қостілді, кейде тіптен үштілді болды. “Алтын Ордаға келіп кеткен араб және парсы тарихшылары Алтын Орда аумағында көптеген ғалымдардың, дінбасыларының, ақындардың ғылым мен әдебиетпен қатар айналысатынын жазады. Алтын Орданың заттық және рухани мәдениетіне қатысты қазіргі кезде табылған ескерткіштер оның орталықтары биік мәдениет ошақтары болғанын дәлелдейді. Мұнда ғалымдар, ойшылдар, ақындар, жазушылар өз туындыларын араб, парсы және түркі тілдерінде, яғни үш тілде бірдей асқан шеберлікпен жазды” [10, 18].

Әртүрлі тілдер мен тілдік топтардың және тілдік тұлғалардың симбиозы Шағатай ұлысында интердиалектінің қалыптасуына әкелді, ол өз кезегінде біртіндеп әдеби форманың негізі бола бастады. Шағатай мемлекетіндегі әлеуметтік-мәдени жағдаят әдеби тіл мен халықтық тілдің жақындауына белгілі бір дәрежеде ықпал етті. Шағатай ұлысындағы аралас тілде бір жағынан “әртүрлі жердегі және әртүрлі уақыттағы сөздер мен тілдік тұлғалар” тіркесе беретін болса, екінші жағынан, ол “мұсылмандық білімділікті” көрсетті. Бұл тілді көптеген түркі тілдес халықтардың ұлт болып қалыптасуына дейінгі кезеңдегі мәдени қарым-қатынас тілі мақсатында пайдаланудың алғы шарттары пайда болды [5, 196].

Науаи және Бабыр шығармалары тілін зерттеу, дәлірек айтқанда, септік жүйесін қарастыру барысында бөтен диалектілік септік тұлғаларды пайдалану әртүрлі жанрдағы туындыларда әр басқа екені анықталды. Прозалық шығармаларда авторлар бөтен диалектілік тұлғаларды септікте мүлдем қолданбауға, “әдебиетті көрсетіп жарысудан” аулақ болуға тырысады. Бұл шығарма тілін бояламамайтын тілдік тұлғаларды мақсатты түрде таңдаудан, бейтарап тілдік құралдарды пайдаланудан көрінеді [5, 194].

Интердиалектілер аумақтық диалектілердің интеграциялық және нивелирлеушілік дамуының нәтижесінде пайда болады. Оның қолданыс аясының ауқымы да кеңірек. Әдеби тілдердің базасы болатын интердиалектілер жекелік сипат алып оқшауланбайды,

керісінше, әртүрлі диалектіде сөйлейтін топ өкілдері арасында қарым-қатынас құралы қызметін атқара бастайды. Шағатай мемлекетінің тілі интердиалектілік сипатта болды. Ол әдеби туындылардың тілі болып қана қалған жоқ, этностық топтараралық қарым-қатынас тілі қызметін де атқарды. Интердиалектінің айрықша қасиетінің өзі сол, ол өзінің функциялық мүмкіндігін әдеби тілдің тұлғасы болумен шектеп қойған жоқ, ол өңірдегі көшпелі және отырықшы халықтардың қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар Орталық Азия халықтарының әдеби тілдері дамуының негізі, іргетасы да болды. Шағатай ұлысы ыдырағаннан кейін де шағатай тілі өз маңызын жойған жоқ. Ол өзінің атқарған қызметін жоғалтпастан XX ғасырдың басқы ширегіне дейін өмір сүріп келді. Шағатай ұлысы батыс және шығыс болып екіге бөлінгеннен кейін тіл құрылымында аумақтық айырмашылықтар, ерекшеліктер көбейгені сөзсіз. Әйтсе де ұлттық тілдердің қалыптасуына дейін шағатай тілі негізінен функциялық тұрғыдан дамыған тұтас тіл болып қала берді.

II тарау. ШАҒАТАЙ ТІЛІНІҢ ФОНОМОРФОЛО- ГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЛЕКСИКА- СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

2. 1. “Шыңғыс-наме” тілінің фонетикалық ерекшеліктері

Ортағасырлық жазба ескерткіштердің көбі әртүрлі тұрғыдан жан-жақты, жүйелі зерттелді. Көптеген ескерткіштер тілінің құрылым-құрылысы сипатталып, әдебиет тарихында алатын орындары айқындалды. Дегенмен сол дәуірдің құнды мұраларының бірі — “Шыңғыс-наме” күні бүгінге дейін лингвистикалық зерттеудің арнайы нысаны етілмей келеді. “Шыңғыс-наме” тілінің фонетикалық, морфологиялық, лексика-семантикалық жүйесін арнайы қарастырудың ХҮІ ғасырдағы түркі тілдерінің қалып-күйін, даму тарихын зерттеудегі маңызы зор.

“Шыңғыс-наме” тілінің фонетикасы өзіне дейінгі кезеңдердің тілдік ерекшеліктерін сақтады. Әйтсе де ондағы жекелеген сөздер мен сөздік тұлғалардың айтылуында азды-көпті дыбыстық өзгерістер кездеседі. Олар негізінен араб-парсы кірме сөздерінің графикасына ғана емес, сонымен қатар таза түркі сөздерінің орфографиясына да қатысты.

Түптөркіні ортақ бір тілдік жүйеге барып саятын туыстас тілдердің дамуы біркелкі болмағандықтан, оғыз және қыпшақ тілдері тобына енетін қазіргі түркі тілдерінің, атап айтқанда, қазақ

және ұйғыр тілдерінің дауысты және дауыссыз дыбыстар жүйесін сол о бастағы ортақ жүйенің тарихи дамуының әр басқа кезеңдері тұрғысынан қарастыруға болады. Өзара салыстырылушы түркі тілдерінің дыбыстық жүйелері өзінің қазіргі қалып-күйінде зерттелді. Онда дыбыстардың нақты айтылуы, дыбыстар арасындағы өзара қарым-қатынастар қарастырылды. Мұндай салыстырулар түркі тілдерінің дыбыстық жүйелерінде болған өзгерістердегі ортақтықтарды анықтауға, сондай-ақ өзгерістер туындауының негізгі заңдылықтарын айқындауға мүмкіндік береді.

Тілдік ерекшеліктердің даралық, жекелік қасиетін саралауда қазақстандық, сондай-ақ шығыс түркістандық зерттеушілер тарапынан бұрын-соңды ғылыми зерттеудің нысаны етілмей келген Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесі” ерекше қызығушылық тудырады. Сондай-ақ “Шыңғыс-намеде” тұрмыстық лексиканың элементтері, халыққа етене танымал, кең таралған сөздер мен оралымдар, ұлттық болмысты білдіретін атаулар және т. б. көптеп көрініс табады. Олар кітаби тілдің элементтерімен, оның көне грамматикалық тұлғаларымен, сөз тіркестерінің трафареттік үлгілерімен, араб-парсы кірме сөздерімен кіріктіріле, тоғыстырыла қолданылады.

“Шыңғыс-наменің” авторы Өтеміс қажы пайдаланған араб әріптері ХҮІ—ХҮІІІ ғасырлардағы көне түркі тілдерінің фонетикалық жүйесін нақты, дәл көрсете алмайды.

Түркілік дыбыстарды таңбалау үшін араб әліпбиінің графикалық құралдары жетіспейді. Мәселен, сегіз дауысты үшін араб әліпбиінде үш қана таңба, [к] және [г] дауыссыздары үшін бір ғана таңба қолданылады, [ч] және [ж], [п] және [б] дыбыстары арасындағы айырмашылық нақты көріне бермейді.

Дегенмен байырғы, сондай-ақ көне жазба ескерткіштерді пайдалану нақты түркі тілдерінің дыбыстық құрылымдары дамуының жекелеген аспектілерін ғылыми тұрғыдан жете түсіндіруге мүмкіндік береді.

Түркі тілдері тарихи фонетикасының өзекті мәселелерінің бірі — дауысты фонемалар оппозициясының функциялық ерекшеліктерін, сондай-ақ байырғы және көне жазба ескерткіштер тіліндегі орын

қатысына қарай пайда болған дауыссыз фонемаларды айқындау, яғни нақты фонетикалық жағдаяттағы оппозицияларды (мәселен, екпіннің түсуіне байланысты дыбыстық оппозициялардың әлсіреуі, бейтараптануы) зерттеу.

Сонымен шағатайлық кезеңге жататын “Шыңғыс-наменің” және басқа да ортағасырлық жазба ескерткіштердің дауысты және дауыссыз дыбыстар жүйесін қарастыру фонемалардың саны және олардың айтылу типтері туралы ғана түсінік береді.

Жазба ескерткіштер түркі тілдері дамуының алғашқы сатысында дыбыстар модификациясының көптеген жақтары фонетикалық өзгерістер деңгейінде ғана қалып қойды, өзіне тән фонетикалық меже ала алмады. Дегенмен көптеген ғалымдар көне түркі тілі мен қазіргі түркі тілдерінің фонологиялық жүйелері арасында, атап айтқанда, нақты фонеманың дифференциалдық белгілері құрамында да, олардың функциялық жүктемесінің көлемінде де біршама айырмашылықтар бар екенін айтады.

Жазба ескерткіштер бойынша фонемалардың айтылу диапазонын анықтау мүмкін емес. Жазба ескерткіштер бойынша фонемалардың дыбысталуына қазіргі тілдердегі дыбыстардың көрінісі арқылы реконструкция жасауға болады. Ал “Шыңғыс-наме” тілінің фонетикалық ерекшеліктерін зерттеуде мұндай қиыншылық кездеспейді деуге болады. Себебі: “Шыңғыс-наменің” дауысты және дауыссыз дыбыстар жүйесі ортағасырлық “түркі” тіліндегі өзге де жазба ескерткіштердің дыбыстық жүйесімен бірдей болып келеді және ол жүйе оғыз және қыпшақ тобына енетін қазіргі түркі тілдерінде белгілі бір дәрежеде көрініс тапқан.

“Шыңғыс-наменің” шағатай тілінің немесе “түркіше” классикалық әдеби тілдің озық үлгісі екенін мынадай фактілер арқылы дәйектеуге болады.

“Шыңғыс-намені” тілдік тұрғыдан талдау барысында шығарма тілінің түркілік ортағасырлық жасанды әдеби-кітаби тіл, жалпыхалықтық сөйлеу тілінен біршама айырмасы бар аралас тіл екені айқындалады. Осыған орай шығарма тілінің лексикалық құрамын және морфологиясын, графо-фонетикасын қазіргі түркі

тілдерінің құрылым-құрылысымен салыстыра зерттеудің маңызы зор. Мұнда қыпшақ және оғыз топтарына енетін қазіргі түркі тілдерінің лингвистикалық материалдарына жүгінудің, сонымен қатар байырғы және көне түркі жазба ескерткіштері деректерін пайдаланудың орны ерекше.

2. 1. 1. Дауысты фонемалар

“Шыңғыс-наме” шығармасы тіліндегі дауыстылар жүйесі өзіндік белгілері бойынша ажыратылатын тоғыз фонемадан — **а, ә, е, ы, і, о, ө, у, ү** тұрады:

Тіл алды: **ә, е, і, ө, ү**; — тіл арты: **а, о, у, ы**;

Қысаң: **ы, і, у, ү**; — ашық: **а, ә, о, ө**;

Еріндік: **о, ө, у, ү**; — езулік: **а, ә, е, ы, і**.

“Шыңғыс-наме” шығармасы тілі вокализмдерінің құрамында мынадай ерекшеліктер бар: сөз басында барлық дауыстылар кездеседі; сөз ортасында және сөз соңында **о, ө, е** дыбыстары қолданылмайды.

Дауысты дыбыстардың ішінен **е** дауыстысы тіл арты **к** және **г** дауыссыздарымен ғана емес, увуляр **қ, ғ, х** дыбыстарымен де тіркесе береді. Сал.: **йеқіб, кейік, секіз, тефә**.

“Шыңғыс-наме” шығармасында **е** дыбысы 12 сөздің және сөздік формалардың басқы позициясында кездеседі. Мысалы: **екі, елчі, етәк, ешіт, ешік** т. б.

“Шыңғыс-намеде” индиферент **е**-нің увуляр **қ, ғ, х** дыбыстарымен бірге қолданылуы сирек кездеседі.

“Шыңғыс-наме” тілінде дауыстылардың редукцияға ұшырап, синкопа, элизия, апокопа тұлғаларын алуы байқалады. Мәселен, соңғы буыны **р, л, м, н** дыбыстарына біткен екібуынды түбір сөздерге дауыстыдан басталатын қосымша жалғанғанда түбірдің соңғы буынындағы қысаң дауысты синкопаға ұшырайды. Мысалы: бойун — бойны, оғул — оғлы, бөрік — бөрікі, орун — орнығә т. б.

“Шыңғыс-наме” тілінде дыбыстардың комбинациялық өзгеруінің (ассимиляция) және дыбыстар алмасуының барлық

түрі орын алады: ілгерінді, кейінді, аралас ықпал, толық, жартылай, қарым-қатыстық, буынаралық т. б.

“Шыңғыс-наме” тілінде дауысты дыбыстар алмасуының мынадай түрлері бар:

а ~ ә: бару-бәру, вақт-вәқт, омқа-омқә, сабаһ-сәбаһ, тақы-тәкі, т. б.

ы ~ і: асы-асі, разы-рәзі, т. б.

ә ~ е: дәб-деб, йәқіб-йеқіб, кәйік-кейік, Дәштә-қыпчақ-Дәшті-қыпчақ,

әв ~ о, ө: нәвбәт-нөкәр — қазіргі нәубет, нөкер сөздерімен салыстырыңыз,

а ~ у: йалаң-йалуң,

у ~ ү: мәшһур-мәшһүр,

у ~ ы: йуқару-йуқары, қаравул-қаравыл,

ү ~ і: түрлүк-түрлік.

Дауыссыздар алмасуы:

ғ ~ қ: йарлығ-йарлық, йырақ-йырағ, маңғутай-маңкутай, Чыгатай-Чықатай-хан,

г ~ к: Өзбәг-Өзбәкхан,

т ~ д: бастылар-басдылар,

з ~ й: сөзләмәк-сөйләмәк.

2. 1. 2. Дауыссыз фонемалар

“Шыңғыс-наме” тілінің дауыссыздар жүйесі жасалу орны және жолы, дауыстың қатысы қатарлы дифференциалды белгілер бойынша ажыратылады.

“Шыңғыс-наме” тілінде барлығы 24 дауыссыз фонема бар: **б, в, г, ғ, д, ж, дж, з, й, қ, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ь, ч, ш.**

Жасалу орнына қарай дауыссыздар:

ерін фонемалар: **м, п, б** және ерін-тіс фонемасы: **в;**

тіл фонемалары: **д, ж, дж, з, л, н, р, с, т, ч, ш** — тіл алды; **й** —

тіл ортасы; **к, г** — тіл арты; **һ** — көмей фонемасы; **қ, ғ, х** — увуляр болып бөлінеді.

Жасалу жолына қарай дауыссыздар: ызың және мұрын жолды үнді болып бөлінеді: шұғыл — **б, п, д, т, г, к, қ**; ызың — **в, ғ, ж, з, с, ф, х, ш**; аффрикаттар — **дж, ч**.

Б — қос ерінді жабысыңқы, ұяң дыбыс. Сөздің басқы позициясында **б** спирант (ызың) дыбысқа айналмай, өзіне тән қасиетті сақтайды. Сал.: башақ, бәг, бәрк, бойун, буға, бүгүн, біллә. **Б** дыбысы негізінен сөз басында, сирек те болса сөз ортасында кездеседі. Байырғы түркі сөздері **б** дыбысына аяқталмайды. Әйтсе де “Шыңғыс-наме” тілінде **б** араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздердің ғана емес, таза түркі сөздерінің де соңында жазылады. Мысалы: айтыб, айрылыб, алб, бағлаб, ләқәб, сәбәб, дәб, түб, тәртіб, кәбәб.

В — қос ерінді ызың, ұяң дыбыс. Түркі сөздерінің басында және ортасында кездеседі. “Шыңғыс-наме” тілінде **в** анлаут позицияда кездесетін араб-парсыдан енген 16 сөз бар: важіб, вақіә, васіл, вәлі, вәфа, вілайәт, рәва, фәрвай. Ал **в** дыбысына бар болғаны екі-үш қана сөз аяқталады: әв, Мәскәв, жілав.

Ғ — ызың, ұяң тіл фонемасы сөздің барлық позициясында кездеседі. Сал.: ғайәт, ғәрәз, ғәвғә, ачығлығ, қатығ, бағлығ, тағ.

“Шыңғыс-наме” тілінде **ғ** араб-парсы тілдерінен енген 13 сөздің құрамында кездеседі: ғайәт, ғәрәз, ғәвғә, ғәзәб, ғылаф, ағз, чығатай, атғә. Таза түркі сөздерінде ұяң увуляр **ғ** дауыссызын этимологиялық қатаң **қ** дыбысының орнына қолдану байқалады: совуғ, ысығ, ачығ, арығ, андағ, атлығ, йасағ, қатығ.

Г — шұғыл, тіл арты, ұяң. “Шыңғыс-наме” тілінде араб-парсыдан енген кірме сөздердің басында да, ортасында да кездеседі. Сөз басында **г** кездесетін 10 сөздің түптөркіні араб-парсыға барып саяды. Мысалы: гаһ, гәрдан, гунаһ, гуруһ, гүл, бәккә, т. б. Сөз соңында **г** тек **бәг** сөзінің құрамында орын алады.

Д — ұяң, тіл алды, шұғыл. “Шыңғыс-наме” тілінде бұл дыбыс негізінен кірме сөздер құрамында кездеседі. Сөз басында **д** араб-парсыға барып саятын 37 сөздің құрамында кездеседі: дана, дәрәхт, дәшт, дунһа, дуһа, дүр, дін.

Сөз аяғындағы **д** дыбысы да араб-парсыдан көптеп енген кірме сөздерге қатысты болып келеді. Мысалы: абід, йад, мәдәд, усад, һудуд, муртид, т. б.

Ж — тіл алды, ұяң аффрикат. “Шыңғыс-наме” тілінде араб-парсыдан енген 35 сөздің анлаут позициясында кездеседі: Жаныбәг-хан, жанвар, жәдәл, жора, жінс.

Сөз ортасында **ж** екі дауыстының ортасында келеді. Мысалы: бажыр, хожә, мәжал, һажі, мәжақ. Сөз аяғында **ж** өте сирек кездеседі. Сал.: хәраж, журуж, өрәнж.

Ж — ұяң, тіл алды (альвеоляр), ызың. “Шыңғыс-наме” тілінде сөз басында кездеспейді. Жалпы бұл дыбыс орта ғасырлар жазба ескерткіштері тілінде өте сирек, бір-екі сөзде ғана кездеседі. Мысалы: ажун, әждаһа.

З — ұяң, тіс саңылау дыбыс. **З** таза түркі сөздерінің басында мүлдем кездеспейді. Ал сөз ортасы және сөз соңында көбірек кездеседі. “Шыңғыс-наме” тілінде **з** араб-парсы тілінен енген кірме сөздер құрамында орын алады. Мысалы: зайғ, залім, зәһмәт, заһір, зәбт, зәрүрәт, зікр.

И — тіл ортасы, палаталь, саңылау сонант. Ол сөздің барлық позициясында кездеседі. Сал.: йоқ, йағ, йағыр, айақ, Көкәдәй, Ысатай, Маңқутай.

Қ — қатаң, жабысыңқы увуляр. Сөздің басында да, ортасында да, соңында да кездесе береді. Мысалы: қабан, қалқан, қалмақ, қуллақ, қасындақы. “Шыңғыс-наме” тілінде сөз соңында **қ** ұяң вариантта кездеседі. Сөз соңында увуляр **қ**-ның ұяңдануы факультативті түрде келеді. Сал.: савуқ\совуғ, айақ\айағ, қатығ, уруғ, андағ, йасағ.

К — тіл арты жабысыңқы, қатаң. Ол таза түркі сөздерінің де, араб-парсыдан енген кірме сөздердің де барлық позициясында кездеседі. Мысалы: кафір, кәрәм, кейк, керәк, көкәдай, күчлүк. “Шыңғыс-наме” шығармасы тілінде тіл арты **к** сөз соңында сирек қолданылады. Бұл позицияда оны көбіне ұяң **г** алмастырады. Мысалы: күчлүг, біліг, түрлүг, өзбәг, кічіг.

Л — тіл алды, үнді. Тарихи түрғыдан **л** кірме сөздерде болмаса, түркінің төл сөздерінде сөз басында қолданылмаған. “Шың-

ғыс-наме” тілінде *л* анлаут позицияда 4 сөздің құрамында кездеседі: ләйкін, ләқәб, ләшкәр, лаһһу. *Л* сөз ортасында және сөз соңында таза түркі сөздерінің де, кірме сөздердің де құрамында кездесе береді. Мысалы: мәжліс, мәлул, мал, марал, мәжал, алты, салығ.

М – ерін жабысыңқы, мұрын жолды ұяң. *М* сөздің барлық позициясында орын талғамай жұмсалады: мәжліс, мал, мақта, мәзкүр, мәмләкәт, мәрһүм, мусулман, муләзім, оғлум.

Н – тіс жабысыңқы, мұрын жолды ұяң. Сөздің барлық позициясында қолданылады. “Шыңғыс-наме” тілінде *н* 36 сөздің басында кездеседі: нағаһ, нәбәрә, нәвбәт, нусрәт, ніймәт, нусхә, т. б. Сөз ортасында және сөз аяғында *н* көп қолданылады: міннәт, оғлан, ойна, он, орун, хан, өркүн, сайын, т. б.

Џ – тіл арты, мұрын жолды сонант. Түркі тілдерінің дауыссыздар жүйесіне тән бұл дыбыс инлаут және ауслаут позицияда жиі кездеседі, ал сөз басында мүлдем қолданылмайды: миң, соңы, тәңрі, уларның, ханның.

П – ерін жабысыңқы, қатаң. Орын талғамайды, сөз басындағы қолданысы біршама тұрақты болып келеді. “Шыңғыс-наме” тілінде бар болғаны 8 сөздің анлаут позициясында кездеседі: падшаһ, пәйда, пәйманә, пәйтәхт, пәнаһ, пәрвайі, пәрішан. Сөз ортасында таза түркі сөздерінің де, кірме сөздердің де құрамында жиі кездеседі.

Р – тіл алды, үнді, діріл дауыссыз. Шығарма тілінде сөздің барлық позициясында кездеседі. Тарихи тұрғыдан таза түркі сөздерінің құрамында сөз басында қолданылмайтын бұл дыбысқа басталған сөздің бәрін кейінгі кездегі кірме сөз деп санауға болады. “Шыңғыс-наме” тілінде *р* 18 сөздің басында кездеседі: разі, раст, рәва, рәһбәр, ревайәт, ріғбәт, ріязәт, т. б.

С – тіс саңлаулы, қатаң. Орын талғамай жұмсалады, дегенмен сөз аяғында аздау кездеседі. Мысалы: сағ, сазәндә, сач, сәдә, сәксән, сәрай, сүт, сәркәш, әмәс, болмас, т. б.

Т – тіс жабысыңқы, қатаң. Сөздің барлық позициясында кездесе береді, сал.: таб, табун, тәбрәтіб, Тохтамыш, турур, қурут,

рігбәт, раст. Екі дауысты ортасында келгенде де өз сапасын жоғалтпайды: алтә, артуқ, атқа, Тоқтағә, Тоқтәміш, тутқун.

Ф — қатаң, ерін-ерін, спирант. “Шыңғыс-наме” тілінде **ф** араб-парсыдан енген 21 сөздің құрамында кез келген позицияда кездеседі. Мысалы: фәтіһә, фәкір, әт, фікр, фәрағәт, фәрзәнд, афәрін, вәфа, жәфа, ғылаф, зәбіф, мәвкуф, інсаф.

Һ — қатаң, фарингаль. “Шыңғыс-наме” тілінде **һ** араб-парсыдан енген 53 сөздің құрамында негізінен сөз басында және сөз ортасында жиі, ал сөз аяғында сирек кездеседі. Мысалы: һажі, һазір, һалак, тәһкіқ, Аллаһ, аһ, пәнаһ, сабаһ, ічрәһ, нагаһ, қәбіһ, гуруһ.

Ч — тіл алды, қатаң. “Шыңғыс-наме” тілінде негіздер мен аффикстердің қай-қайсысында да кездеседі: чақ, черік, чарә, сачым, ач, кәч, сычқан. **Ч** сапа жағынан алғанда да өте тұрақты. Ол өзінің қатаңдығын дауыстылар алдында тұрғанда да сақтап, **ш** дыбысына айналмайды.

Ш — тіл алды (альвеоляр), қатаң, сөздің барлық позициясында қолданылады. “Шыңғыс-наме” тілінде ол 28 сөздің басында кездеседі: шавқун, шам, шәйтән, шәһәр, шерік, шүкүр, шырын, т. б. Инлаут және ауслаут позицияда өзіне тән ызыңдық пен қатаңдықты сақтайды, сал.: жәвшән, йанаша, йахшы, йәтміш, йарыш, күмүш.

“Шыңғыс-наме” тілінің дауыссыздар жүйесі мынадай өзіндік ерекшеліктермен сипатталады: сөз басында [ң] дауыссызынан басқа консонанттардың барлығы да кездеседі; инлаут позицияда дауыссыздар түгелдей қолданылады. Ал ауслаут позицияда [ф], [һ], [х] сирек қолданылады, ұяң [г], [б], сондай-ақ “Шыңғыс-наме” орфографиясына жаттығы жоқ [д], [ж] дыбыстары сөз соңында мүлдем кездеспейді.

Көп жағдайда жұрнақ басындағы ұяң дауыссыз дәстүрлі түрде өз позициясын сақтайды. Қатаңдану-ұяңдануға байланысты ассимиляцияның өте сиректігі көшірмешінің немесе шығарма авторының дыбыстарды айтуын көрсетеді.

2. 2. “Шыңғыс-наме” тіліндегі сингармонизм құбылысы

Дауыстылар үндестігі, яғни сингармонизм — бірінші буындағы дауыстының сапасы қалған буындардағы дауыстылардың сипатын айқындайтын фонетикалық құбылыс. Түркі тілдері жалғамалы тілдерге жататындықтан, сөздің соңғы позициясындағы элементтер (сөзжасам және сөзөзгертім аффикстері) сөз түбіріне ондағы дауыстының жуан, жіңішкелігіне қатысты талғанып, бірінен соң бірі жалғанады. Сингармонизм заңы тұрғысынан дауыстылар: 1) тіл алды — **ә, ө, ү, и, е**; 2) тіл арты — **а, о, у, ы** болып екіге бөлінеді. Тіл алды дауыстыларының арасында **и** және **е** дыбыстары өзінің индифференттік қасиетімен ерекшеленеді. Олар сөз ішінде тіл арты **к** және **г** дауыссыздарымен де, **қ, ғ, х** ууылар дауыссыздарымен де тіркесе береді.

Шығарма тіліндегі тіл алды дауыстыларына тән таңдай үндестігі заңдылығы туралы сөз қозғауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ ерін қатысына қарай дауыстылар: еріндік (**о, ө, у, ү**) және езулік (**а, ә, е, и**) болып бөлінеді. Бұлардың сөздегі тіркесімділік табиғаты ерін үндестігі заңдылығынан хабардар етеді.

Таңдай үндестігі тұрғысынан дауыстылардың сөз құрамындағы орналасу тәртібі әр басқа болып келеді. Мәселен, **а, ә, у, ү, и** дыбыстары сөздің барлық позициясында кездесе беретін болса, **о, ө, е** тек анлаут позицияда қолданылатын дыбыстарға жатады.

Таңдай сингармонизмі заңы бойынша сөз тудырушы формалардың қай-қайсысы да олардың таңдай және ерін болып бөлінуіне қарамастан, тіл алды (“жіңішке”) және тіл арты (“жуан”) болып жіктеледі. Таңдай сингармонизмі сөзді, яғни негіздің (түбірдің) барлық буынын және оған жалғанатын аффикстерді тұтастай қамтиды. Осыған орай қосымшалар не жуан, не жіңішке екі ғана вариантта болып келеді. Жуан дауыстылы негізге тек тіл арты дауыстысы бар, жіңішке дауыстылы негізге тек тіл алды дауысты дыбыс бар аффикс жалғанады. Мысалы: йол+ ға, бу+ лар, әл+ чі, әл+ гә, т. б.

“Шыңғыс-наме” мәтінінде тек жіңішке, не тек жуан вариантта жұмсалатын бірқатар қосымшалар бар:

а) септік жалғаулары: -ны \ -ні, -да \ -дә, -ның \ -нің, -дын \ -тін;

ә) көптік жалғаулары: -лар \ -ләр;

б) -ча \ -чә жұрнақтары, т. б.

“Шыңғыс-наме” шығармасында тұрақты қосымшалармен қатар сингармонизм заңына бағынбайтын мынадай жұрнақтар да кездеседі:

-га \ -гә: дунйаға, йолғә, аяқыңызғә, алурғә, атғә, ордағә, башығә, башғә,

-да \ -дә: атардә, әснадә, башындә, бурундә, йолындә, т. б.

-лық \ -лығ: хәстәлық, сүрәтлығ, диванәлық, т. б.

Сингармонизмге қайшы жұмсалатын бұл жұрнақтар “Шыңғыс-наме” мәтініне тән. Бұлардың арабша көшірмелерде кездесуі сөз соңының ұяңдығын барлық жағдайда дәйектей бермейді, бұлайша жазу — айтылу нормасын көрсетпейтін орфографиялық үрдістің нәтижесі болып табылады.

Жалпы жазба-әдеби үрдіс туралы сөз болғанда, тілдік айтылу нормасына сай келмейтін мынадай морфологиялық және фонетикалық құбылыстарды атап айтуға болады:

1) айтылу нормасы тұрғысынан келгенде **ғ, г, б, д** ұяң дауыссыздары көп буынды сөздің соңғы позициясында қолданылмауы керек, әйтсе де бұл норма жазба тілде сақталмайды. Мысалы: атлығ, ачығлығ, йасағ, қатығ, айтыб, алб, бағлаб, барыб, гәзәб, сәбәб, аб, йаб, йіб, қоб, дәб, түб, абід, мәдәд, туртәд, устад, һудуд, бәг, мәскәв.

2) таңдай гармониясы заңына тән емес жіңішке түбір-негізден соң жуан қосымшалардың, немесе керісінше жуан негізден соң жіңішке қосымшаның жалғануы шығарма тілінде кездесіп жататын құбылыс. Мысалы: аяқыңызғә, алурғә, вақтғә, атғә, арасындә, башындә, бурундә, йолындә, барынчә, қәстәлық, т. б.

“Шыңғыс-наме” тілінде орын алған сингармонизм заңдылығына сай келмейтін құбылыстар туралы айтқанда, бірқатар сөздердің әртүрлі түрпатта жарыса қолданылатыны байқалады. Мысалы: тонурға-тәнурғә, сазәндәләр-сазәндәлар, арасында-ара-

сындә, арамызда-арамыздә, булар-буләр, әснада-әсн, адә-әснәдә, бірлән-бірлә-білән, білә, т. б.

“Шыңғыс-наме” тілінде дауыссыздардың тоғысуына бітетін бір буынды және екі буынды сөздердің көптігі байқалады. Шығарма тіліндегі ГСС, СГСС құрылымды үш және төрт буынды сөздерді талдау мұндай дыбыстық құрылымдағы сөз түбірі белгілі бір тарихи өзгерістердің нәтижесі екенін көрсетеді. Себебі: абсолюттік анлауттағы дауыссыздар тоғысы түркі тілдері дамуының ертерек кезеңдерінде, яғни таза түркі сөздеріне тән емес құбылыс. “Шыңғыс-наме” мәтінінде **ллаһу** сөзінің анлаут позициясында үнді **л** дыбысының тоғысуы байқалады (366-4).

“Шыңғыс-наме” ескерткіші тілінде сөздің инлаут позициясында дауыссыздар қосарласуының төмендегідей түрлері кездеседі:

-вв-: мунәввәр; **-нн-**: әннә, міннәт; **-хх-**: мусәххәр; **-йй-**: әййәдә, мәййит, мутәһәййір, тәғәййур, тәййар; **-дд-**: муқәддәмәт, мүддәт; **-лл-**: әлләқиссә, бәллі, мусәлләм, тәһллуқ, хәлләдә; **-ққ-**: тәвәққуф, мәшәққәт; **-кк-**: мәккә, тәфәкқур; **-сс-**: қиссә; **-рр-**: жәррәһ, қәррәт, мукәррәм, фәррі; **-зз-**: йззәт, муәззәм; **-бб-**: қуббә, муһәббәт; **-фф-**: Кәффә, Музәффәр; **-тт-**: муттәсіл, иттиғәқ; **-мм-**: Муһәммәд, һиммәт; **-жж-**: мутәвәжжһ.

Сөздің аулаут позициясында: **-лл**: зилл; **-һс**: мбәһс.; **-һд**: әнд; **-ғз**: боғз, ағз; **-ққ**: наһәққ, һәққ; **-қт**: вақт; **-хт**: пайтәхт, бәдбәхт, дәрәхт, тәхт; **-рд**: гәрд, дәркәрд, мәрд, намәрд; **-шт**: дәшт; **-ст**, **-сд**: дуруст, қәсд, суст, үст; **-бт**: зәбт, рәбт; **-қр**: зіқр, фіқр; **-вм**: қәвм; **-һр**: қәһр; **-тһ**: фәтһ; **-нт**: ант; **-рз**: әрз; **-сл**: нәсл; **-нж**: өргәнж; **-см**: рәсм; **-лт**: алт; **-нд**: Сәмәрқәнд; **-рт**: сүрт, тарт, шәрт; **-лқ**: хәлқ; **-қл**: әқл, нәқл, біәқл; **-хр**: фәхр; **-йл**: мәйл; **-рк**: бәрк; **-кр**: фікр.

Жоғарыдағы төрт фонемді бір буынды сөздердің көбі — СГСС типті араб-парсы сөздері. Мұндай буындық құрылыммен таза түркі сөздері де кездеседі. Мысалы: боғз, қәвм, хәлқ, бәрк сөздері тарихи тұрғыдан мұндай тұрпатқа ие болмауы керек еді. Өйткені дауыссыздар тоғысы түркі тілдерінің тарихи дамуының ерте және кейінгі кезеңдеріне тән емес. Қазіргі түркі тілдерінің барлығында

жоғарыдағы сөздер СГСГС типті екі буынды құрылымды болып келеді: боғуз, хәлиқ, бөрүк, т. б.

Дыбыстық апокопа сирек кездесетіні байқалады. “Шыңғыс-наме” тілінде белгілі бір комбинация-позициялық жағдайларда көбіне-көп үнді **р, л** дыбыстары түсетіні байқалады. Мысалы: еді, білән, білә, Туғлы Темур, Темур-Қутлы-хан, барчәсын-барчасыны, т. б.

“Шыңғыс-наме” тілінде кейбір сөздердің құрамында дыбыстық метатеза да орын алады. Мысалы: бычақ (сал. бычқу), йағмур (сал. йамғур), уйқусыз (сал. удук), ушбу (сал. шубу), хақан (сал. Ғаған), ханзада (сал. ханә-зад), мусулман (сал. муслиман), күндәлән (сал. көлделең), унутмақ (сал. унтумақ), бүкрі Хожә Әһмәд (сал. бүкүр), мәрәкә-йі (сал. мәрәкә-йй).

“Шыңғыс-наме” тілінде дауысты және дауыссыз дыбыстардың әртүрлі позицияда қолданылу жиілігі әрқалай болып келеді. Дауыстылардың ішінен индифферентті **е** дыбысы анлаут позицияда 20 шақты сөздің құрамында кездеседі. Ал еріндік **о, ө**, сондай-ақ индифферентті **е** сөздің ауслаут позициясында өте сирек кездеседі.

“Шыңғыс-наме” тілінде сөздің анлаут позициясында 20-дан кем қолданыстағылар: **Л** – 4, **Г** – 10, **Ғ** – 13, **Р** – 18, **З** – 17, **В** – 16, **Ф** – 21.

Дауыссыздардың қолданыс жиілігі де “Шыңғыс-наме” тілінде әрқалай. Анлаут позициясында көмей дауыссызы **Һ** кездесетін сөз саны – 21. Бұл сөздердің дені араб және парсы тілінен енген сөздер. **Һ** инлаут позицияда да жиі кездеседі. Мысалы: қанын, місваһа, тәһқиқ, тәһсін; анслаут позицияда: Аллаһ, гаһ, гуһаһ, қәбіһ, падшаһ, пәһаһ, сабаһ, ічрәһ.

Ф фонемасы анлаут позицияда 21 сөздің құрамында кездеседі. Сөз ортасында **ф** фонемасы мынадай сөздерде кездеседі: афәрін, вәфа, дәфтәр, кәфір, тәфәккүр, жәфа, тәфтіш, тефә; анслаут позицияда: бәртәрәф, ғылаф, зәһйф, тәваф, тәкліф, інсаф.

“Шыңғыс-наме” тілінің өзіне тән ерекшеліктері қатарына ондағы арабизмдер құрамында кездесетін көмей **ь** дыбысын жатқызуға болады. Бұл дыбыс түркі тілдерінің фонологиялық жүйесіне

мүлдем жат дыбыс. **Ъ** инлаут позицияда: әъза, бәъзі, дәвъәт, дуъа, жәмаъәт, йәъні, мәъқул, мәълум, тәъмам т. б., ауслаут позицияда: вақъи, жәмъ, зайъ, мәнъ, мутіъ, табіъ сияқты сөздер құрамында кездеседі.

“Шыңғыс-наме” тіліндегі дыбыстық шеңдесу құбылысы кірме сөздер құрамында ғана орын алады. Мысалы: біәдәб, біәқл, біітіфақ, бііхтйар, наумід, наіб т. б.

Сонымен, Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесіндегі” лингвистикалық материалдарды фонетикалық тұрғыдан талдау барысында бұл ескерткіш пен орта ғасырлар соңындағы жазба-әдеби тілде араб жазуымен жазылған ескерткіштер арасында жалғастық, сабақтастық бар екені анықталды.

III тарау. “ШЫҢҒЫС-НАМЕ” ЕСКЕРТКІШІНІҢ ЛЕКСИКАСЫ

3. 1. “Шыңғыс-наме” лексикасының жалпытүркілік қабаты

Түркі жазба ескерткіші тілінің лексикасы сөз болғанда, ондағы сөздерді іштей қыпшақ сөздері, қарлұқ сөздері, оғыз сөздері деп жіктеп саралаудың өзі шартты. Орта ғасырлар ескерткіштері тілінің лексикасын бұлайша топтауда негізінен белгілі бір сөздің қазіргі түркі тілдерінің қайсыбірінде берер мағынасы мен тұрпатын өзгертпей сақтауы критерий ретінде басшылыққа алынады. Ал Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесі” жазылған ХҮІ ғасырда түркі халықтарының қазіргі шекаралары белгіленіп, әрқайсысы жеке-дара ел болып бөлінбегенін, бөліне қалған жағдайда да өзара тығыз аралас-құраластықта болғанын, жаз жайлауда, қыс қыстауда бас қосысып, бірге көшіп-қонғанын, бірде ана хандықтың, бірде мына хандықтың құрамында бірлесе өмір кешкендерін ескермеске болмайды. Түркі тілдерінің генеалогиялық туыстығының сыртында, түркітілдес халықтар арасында болған сан ғасырлық тығыз қарым-қатынас, аралас-құраластықтың өзі олардың тілдерінде із қалдырғаны, көптеген ортақ лексиканы пайда болдырғаны сөзсіз. Бұл жөнінде К. М. Мусаев былай дейді: “... Егер түркі тілдес халықтардың басым көпшілігі әуел баста аңшылықпен, бұдан соң көшпелі малшаруашылығымен шұғылданған көшпенді өмір кешкенін

ескерсек, бұл әбден заңды. Тілдердің араласуы нәтижесінде бастапқыда белгілі бір түркі тіліне немесе түркі тілдерінің белгілі бір өміріне тән болған жекелеген сөздер ұлан-ғайыр тілдік өмірді “жаулап алып” отырды” [12, 228].

Түркі тілдеріндегі тығыз қарым-қатынастың нәтижесінде пайда болған ортақ және ұқсас элементтердің түркі тілдерінің дәл қайсы тобына енетін тілге тән екендігін бірден айырып, ажыратып тану мүмкін емес. Себебі, түркітілдес халықтардың әрқайсысының тілі өзінше дамыды, әрқайсысының өз тарихи негіздері мен арналары болды. Әйтсе де, дамудың жеке-дара жолына түскен қазіргі түркі тілдері ортақ бір тілдің тарихи тарамдалуының нәтижесі екені сөзсіз. Басқаша айтқанда, көне түркі тілі қазіргі түркі тілдерінің барлығының да, соның ішінде қазақ және ұйғыр тілдерінің де сөздік құрамдарының, фонетикалық жүйелерінің, грамматикалық құрылыстарының негізі, қайнар көзі, бастау арнасы. Қазіргі түркі тілдерінің әрқайсысының сөздік құрамында орын тепкен жалпытүркілік лексикалық қор түркі тілдерінің туыстастығының ғана емес, тарихи тығыз қарым-қатынасының да нәтижесі. Жалпытүркілік негіздер туралы Э. В. Севортян былай деп жазады: “Жалпытүркілік негіздер бірқатар жағдайларда кейінірек уақытта, атап айтқанда, жазу шыққандағыдай жасалып, бір тілден не бір өмірден қалған өңірлердегі тілдерге таралды, ал жалпытүркілік және түркіаралық лексиканың дені түркі тілдерінің біршама біртекті күйдегі кезеңінен бастап ең ежелгі дәуірлерге қалыптасты” [13].

Көптеген ғалымдар XI–XVI ғасырлардағы түркілік әдеби мұралардың аралас тілде жазылғанын айтады. Ол дәуір түркі тілдері ұлттық сипат алмаған кезі еді, ауқымды түркілік ареалда өзіндік тілдік ерекшеліктермен келген түркі тілдері мидай араласып жатты. XVII ғасырдың басында жазылған Қыдырғали Жалайыридің “Жамиғ ат-тауарих” шежіресінің тілін зерттеген Р. Ғ. Сыздықова “оның лексикасының түрік бөлігінде қыпшақ тілі сөздері белгілі орын алады” деп жазады [14, 27]. Ал негізін қыпшақ тілі құрайтын Әбілғазының “Түрік шежіресін” зерттеген Б. Әбілқасымов “Түрік шежіресінде” көне түркі сөздері едәуір орын алады. Оның басты себебі “Шежіреде” автордың өз шығарма-

сын сол кезде ұлт болмаса да, жеке халық болып жіктеле бастаған өзбек, түрікмен не қазақ тілінде жаздым демей, бәріне ортақ түркі тілінде жаздым деуінен аңғаруға болады” дейді [15, 61–62].

“Шыңғыс-наме” ескерткішінде білгә, біліклік, біліксіз, ішітмәк, т. б. көне түркілік сөздер көптеп кездеседі. Мәселен, **біті** сөзі “жазу” мағынасында мынадай жолдарда кездеседі: “Тәваріхлар кі көрдім, буларның бір азрақының атлары **бітілік** әрді вә бәс (366–10)*. ...улуғ-кічікдін йаранлардын ілітмас ол дур кім, бу сөзләр, бу һекайәт кі, бу нухә **бітілді** (37а–16). Барчасын ішітмәк бірлә **бітіб туруп** мән (37а–17). Мунасіб көрмәдүк бу дәфтәрдә **бітілгәй** (44б–12)”. Ескерткіште **біті** сөзінің кейінгі дәуірлерге тән варианты – **жазу** сөзі кездеспейді. Сол сияқты **тон** сөзі “Шыңғыс-намеде” жалпы киім атауының жиынтық атауы ретінде қолданылады: “Бәгләр фільал әліні алыб қайтдылар, тәқы ат-**тон** беріб узатдылар (44а–8). Бір күрәң ат мнғән, бөрі терісі **тонны** жора кийгән, аты **тоны** буға ғутған кіші ордәғә йақын келіб түшді (51б–12). Үрік-Темүр фільал әннндә кі көрпә **тонын** чықарыб мәзбут чулғады тәқы алыб йүригән азуқындын алныңдә қойды (55б–7)”.

“Шыңғыс-намеде” кездесетін **ағыз, азуқ, бәрү (бери), бычақ, йағмүр, сауық, араба, кече, түшмеді** тәрізді біраз сөздер қазіргі тілімізде (қазақ, ұйғыр) сыртқы тұрпат тұрғысынан азды-көпті өзгерістерге ұшырағанымен, сол кездегі мағынасын негізінен сақтап қалғаны байқалады.

“Шыңғыс-намеде” **аталығ, атлығ, ачығ, йығ, йырағ, қатығ**, т. б. сөз соңы **ғ, г** дыбыстарына біткен біраз сөздер кездеседі. Мұндай қолданысты А. К. Боровков көне орхон жазбаларынан, одан кейінгі кезеңдердегі көне ұйғыр жазба дәстүрінен жалғасып келе жатқан архаикалық тұлғалар деп санады [16, 248]. Бұл сөздердің **ғ, г** дыбыстары түсіп қалған немесе **й, у** сонорларына ауысқан қыпшақтық тұлғалары ескерткіш тілінде кездеспейді. Сал.: **шундағ** (қаз. сондай, ұйғ. шундақ), **кичиг** (қаз. кіші, ұйғ. кичик), **тіріг** (қаз. тірі, ұйғ. тирик), **көз йашлығ** (қаз. көзі жасты, ұйғ. көзі яшлық) т. б.

* Лексика тарауында жақшаның ішінде ескерткіш мәтіннің беті және жолының реті көрсетілген. Ред.

Ескерткіш тіліндегі таза түркі сөздерінің дені қазіргі түркі тілдерінде бар сөздер. Дегенмен қазіргі түркі тілдерінде олардың кейбіреулері дыбыстық өзгерістерге ұшыраса, қайсыбірі дәл ескерткіштегі тұрпатын сақтағаны, біразы қазіргі түркі тілдерінің белгілі бір тобына ғана тән де, енді біреулері жекелеген тілдерде ғана орын алатыны, енді біразы мүлдем кездеспейтіні байқалады. Мәселен, ескерткіштегі **андағ, ачығ, башлығ, білә, сач** сөздері қарлұқ-ұйғыр тобындағы тілдерге, ал **эт, бақыр, аға, аймақ, қайда, қымыз, салығ, соңы** т. б. сөздер қыпшақ тобындағы тілдерге тән. Ал **ай, ата, ана, бал, бала, ақ, от, қара**, т. б. сөздер қазіргі түркі тілдерінің көбінде фонетикалық өзгерістерге түспеген қалпында ұшырасады.

3. 2. “Шыңғыс-наме” ескерткіші тіліндегі араб-парсы сөздері

Орта ғасырлар ислам дінінің кең қанат жайған, шығыс мәдениетінің гүлдене дамыған дәуірі болды. Исламның Орта Азияға ендеп кіруі, далалықтардың мұсылманшылыққа жаппай бет бұруы, ғылым мен білім, оқу-ағарту ісінде араб жазуының негізге алынуы түркі халықтарының тарихи-мәдени өміріне елеулі өзгерістер әкелді. Бұл жағдай далалықтар сөйлеген түркі тілдеріне араб-парсыдан жүздеген-мыңдаған сөздердің енуіне ықпал етті. Араб-парсыдан енген кірме сөздер бірте-бірте тілдің лексикасының құрамдас бөлігіне айналып, сөздік құрамның араб-парсы аталатын тілдік қабатын құрады.

Кез келген тілдің сөздік құрамының кірме қабаты нақты кезеңде, қысқа мерзім ішінде қалыптаса қалмайтыны белгілі. Ол — бірнеше ғасырдың жемісі. Белгілі бір тілдің сөздік құрамына кірме сөздер екі түрлі жолмен енеді: біріншіден, халықтардың тікелей, қоян-қолтық араласуы, қарым-қатынас жасауы негізінде; екіншіден, жазба әдебиет арқылы.

Парсы тілінің араб шапқыншылығынан кейін арабтық тілдік элементтерді өз бойына өте көп мөлшерде сіңіруінің нәтижесінде кейінгі ғасырларда түркі тілдеріне араб сөздерінің бәрі болмаса да, біразы парсы әдеби тілі арқылы келіп енді.

“Шыңғыс-наме” лексикасы құрамындағы араб және парсы элементтерінің басым көпшілігі IX—X ғғ. және одан да көп бұрын болғаны сөзсіз. Мәселен, ғалымдардың көрсетуінше, XI ғ. жазба ескерткіші саналатын Махмұт Қашқаридің “Диуани лұғат ат-түрк” еңбегінде қолданылған 8 мыңнан астам сөздің он шақтысы ғана араб-парсы элементтері үлесіне тиетін болса, сол дәуірге тән “Құтадғу білік” ескерткішінде олардың саны едәуір молайған, яғни “Құтадғу білікте” араб тілінен енген жүзге тарта сөз кездеседі [17, 18]. Махмұт Қашқари мен Жүсіп Баласағұни өмір сүрген XI ғ. кейін жазылған Ахмед Йүгнекидің “Ғибат ул-хақаниқ” (XII ғ.) еңбегінде араб және парсы элементтері “Құтадғу біліктен” анағұрлым көп [18, 29–46].

Н. А. Самойловичтің айтуынша араб және парсы элементтері түркі халықтары тілінде орта ғасырлардың алғашқы кездерінен-ақ орын ала бастаған. Ал Э. Трыарский “Көне түркі сөздігінде” (“Древнетюркский словарь”) шеттен енген 1187 кірме сөздің тек “А” дыбысынан басталатын 52 сөздің араб-парсы, ал “К” дыбысынан басталатын 107 сөздің он тоғызы араб, бесеуі парсы элементтерін құрайтынын айтады [19, 75–86].

Араб-парсы элементтерінің орта ғасырлардың соңындағы әдеби туындыларда айрықша мол қолданылуы туралы В. Д. Артамошина былай дейді: “Кейінгі орта ғасырлардағы түркі тіліндегі поэзия әдеби дәстүрге бағып, әлем-жәлем талғамалылық, жасандылық киімін киіп сәнденді. Мұның өзі негізінен түркі өлеңдеріндегі парсы және араб сөздерінің шамадан тыс көбеюінен көрінді. Сөйтіп түркілік негіз шылаулар мен көмекші етістіктерден тұратын әрсіз арқауға айналды...” [20, 12]. Ғалымның көрсетуінше, XIV—XV ғ. өмір сүрген Лутфи, Атаи, Сәккакилердің поэтикалық еңбектерінің 40–70 пайызын араб және парсы элементтері құрайды [20, 18].

XIV ғ. ескерткіштері Хорезмидің “Мухаббат-наме”, Қутбидің “Хосроу-Шырын”, Сеф Сараидің “Гүлистан бит-түрки” сияқты поэтикалық мұралар тілінің құрамындағы жалпытүркілік сөздер мен араб-парсы сөздерінің үлес салмағы Э. И. Фазыловтың пікірінше мынадай [21, 154–168].

Жазба ескерткіш	Түркі сөздері	Араб сөздері	Парсы сөздері	Барлығы
“Мухаббат-наме”	544–55,2%	243–24,8%	143–20%	980–100%
“Гүлистан бит-түрки”	1151–35,7%	1466–45,3%	610–19%	3227–100%
“Хосроу – Шырын”	1840–63,8%	790–22,3%	424–13,9%	3054–100%

Б. Сағындықовтың пікірінше бұл ескерткіштер құрамында араб тілінен енген сөздер саны бұдан да көп. Ол түркі тілдерінің лексикалық қорына араб тілінің біраз сөздері парсының “киімін жамылып” енгенін айтады [22, 128]. Науаи шығармалары тілінде араб сөздері 30 пайызды, парсы сөздері 21 пайызды құрайды [23, 22]. Ал “Шыңғыс-наме” ескерткіші тіліндегі сөздердің дені жалпыхалықтық сипаттағы, көпшілікке түсінікті сөздер.

Түркі халықтарының парсылармен тығыз тарихи-мәдени қарым-қатынаста болғаны, әсіресе парсы әдебиеті түркі халықтары әдебиетіне игі ықпалын тигізгені белгілі. Ал ортағасырлық тарихи жазба мұралар тілінде парсизмдердің арабизмдерге қарағанда үлес салмағының аздығын парсы тілінің өзінде арабизмдердің өте мол болғанымен түсіндіруге болады. Тарихи ескерткіштер тілінде кездесетін араб-парсы сөздері жазба мұра жазылған негізгі тілдің (түркі тілінің) заңдылықтарына бейімделіп, меңгерілгені сөзсіз.

Араб және парсы сөздерінің “Шыңғыс-наме” ескерткіші тілінде көптеп орын алуының басты себептері ретінде төмендегі жағдайларды атап көрсетуге болады.

1. Ескерткіш тілінде діни ұғымдарға, ел басқару ісіне, ғылым мен мәдениетке, қоғамдық өмірдің басқа салаларына қатысты терминдік сипаттағы араб-парсы сөздері орын алады. Мысалы: Барча бу саһір қаһінларыны хан өзләрігә шәйх біліб йанларыдә йанәша олтуруб бісйар ьъзас вә ікрам қылуи әрді (48а–16). Айтурлар, хан екіндү нәмазын оқуб мәсжіддә олтуруб әрдікім (49б–9).

2. Орта ғасырлардың соңғы кезеңінде түркі халықтарынан шыққан ақын-жазушылар ана тілімен бірге араб және парсы тілдерін жақсы білген. Тіптен олардың көбі таза түркі тілінде жазуды мақсат етпеген де. Бұл туралы В. В. Бартольд мұсылмандық кезеңде тіпті шыққан тегі түркістандық авторлардың өздері не араб тілінде, не жалпы парсылық әдеби тілде жазғанын атап көрсетеді...”.

3. Ақындар тілінде араб-парсы сөздері ұйқас үшін жұмсалған, яғни түркі сөздерінен тың ұйқастар жасаудың орнына ақындар араб-парсы тіліндегі дайын ұйқастарға көбірек ден қойған.

Ескерткіш тілінде бірқатар арабизмдер таза түркілік **болу, қылу** көмекші етістіктерімен тіркесіп, күрделі қимыл атауларын жасайды. Мысалы: мәълум бол- (366-1), хошһал бол- (45а-12), әдавәт бол- (38а-7), һәққ бол- (48б-18), тәфтіш қыл- (366-14), дуъа қыл- (43б-18), тәййар қыл- (48а-14), бәхшіш қыл- (37б-6), тәкліф қыл- (38а-10), қәбул қыл- (38а-14), һөкм қыл- (39б-13), тәһйін қыл- (40а-12), фәтһ қыл- (41а-3), һәқыл қыл- (41а-11), ілтіфат қыл- (44б-4), тәфәккүр қыл- (44а-16) т. б. “Шыңғыс-наме” ескерткіші мәтінінде күрделі етістік құрамында кездесетін арабизмдер сан жағынан жеке қолданылатындарға қарағанда көбірек.

3. 3. “Шыңғыс-наме” лексикасының тақырыптық-мағыналық топтары

Сөздерді тақырыптық-мағыналық топтарға бөліп қарастыру тіл және сол тілдің иесі халық арасындағы сабақтастықты жетік тануға, тілдегі сөздердің диахрондық дамуын және синхрондық қалып-күйін бағдарлауға, туыстас немесе туыс емес тілдердің қарым-қатынасын, өзара әсер-ықпалын саралауға белгілі дәрежеде септігін тигізеді [24, 72]. Сөздерді тақырыптық-мағыналық топтарға жіктеу нақты тарихи кезеңдегі жазба әдеби ескерткіш тілінің лексикалық құрамын анықтауға, қолданылған сөздердің семантикалық өрісін айқындауға мүмкіндік береді.

Белгілі бір ескерткіш тілінің лексикасын тақырыптық-мағыналық тұрғыдан топтастыру мәселесі Б. Бафоев, К. Әбенова, Б. Жұбатова, М. Сабыр, т. б. зерттеулерінде сөз болды. Мәселен, Б. Бафоев “Науаи тили” атты зерттеуінде Науаи лексикасын 37 тақырыптық-мағыналық топқа жіктейтін болса [23, 33–40], К. Әбенова “Құтадғу білік” және “Ғибәт ул-хақаиқ” ескерткіштеріндегі бір буынды түбірлерді 11 тақырыптық-семантикалық топқа бөліп қарастырады [25, 11–12]. Б. Жұбатова қазақ қиссадастандарындағы араб-парсы сөздерін 19 тақырыптық топқа жіктейді [26, 15–18]. М. Сабыр орта ғасырлар жазба ескерткіштер лексикасын үш үлкен тақырыптық-мағыналық топқа біріктіреді [27, 30–38]. Ортағасырлық жазба әдеби ескерткіштер тіліне арналған зерттеулердегі осындай топтастыруларды негізге ала отырып, “Шыңғыс-наме” ескерткіші лексикасын төмендегідей мағыналық-тақырыптық топтарға бөлуге болады.

1. Адам және жан-жануарлар дене мүшелері атаулары: ағыз, айақ, әт, баш, бәт, боғз, бойун, бөйрәк, йаш, йүз, көз, қол, қулақ, сач, чеһрә, түк, терә, төш, т. б.

2. Дінге байланысты атаулар: Аллаһ, Аллаһ-тәғала, Аллаһәләм, әвліа, әжәл, дуға, дін, жәьәлә-л-жәннәт, кафір, мәрһум, мәсжід, мусулман, мусулманлық, мусибәт, нәмаз, тәңрі-тәғала, фәтһә, худайә, худай-тәғала, нәмаз-і шам, ислам, т. б.

3. Әлеуметтік, саяси және қоғамдық атаулар: аймақ, әдалат, әл-күн, әл-мәжліс, әлчі, әмір, әрз, бай, бәг, вақт, вәтән, вілайәт, груһ-груһ, дәвләт, елчі, жәмағәт, жәһан, йарлығ, йәсір (әсир), йурут, кеңәш, қәбілә, қарар, қул, мәжліс, орда, падшаһ, падшаһлық, пайтәхт, салығ, сәрай, сойырғал, таыфә, тәхт, тутқун, улус, уруш, ханлық, хәлайық, һөкм, даруға, мірзә, султан, устад, фәқір, ханзадә, хожә, һажі, һәзрәті, һәкір шәйх, хақан, хан, һакім, т. б.

4. Туыстық атаулар: аға, ана, ар (әр), ата, әвлад, әйал, баба, зәыфә, йаранлар, йігән, йігіт, қарындаш, қыз, нәбәрә, оғлан, фәрзәнд, т. б.

5. Тұрмыстық зат атаулары: араба, әв, дәрвазә, жорғаты, йіб, көрпә, кийіз, ташкірпіч, қазан, қамчы, отун, өй, пәйманә, тәбақ, тәнур, түшәк, т. б.

6. Уақыт-мерзім және өлшемге байланысты сөздер: зәман, ай, ахшам, әсір, бурун, бүгін, кәч, кечә, күндә, үч күнлүк йәр.

7. Табиғат құбылыстарына қатысты атаулар: йаз, күз, қыш, сувық, қараңғу, түн, т. б.

8. Өсімдік әлеміне қатысты сөздер: башақ, гүл, дәрәхт, қамыш, мева.

9. Киім-кешекке қатысты сөздер: әңін, бөрүк, етәк, жора, йақасыз, көңләк, тон.

10. Ғылым мен өнерге қатысты сөздер: тәварих, дастан, йыр, йырав, кіссә, кітабәт, қіссә, ләқәб, ревайәт, некайәт, Рустәм-і дастан, күй, т. б.

11. Кәсіпке байланысты сөздер: алім, атғучу, жәрраһ, сазәндә, үләма, хәліфә.

12. Медицинаға байланысты сөздер: дару, йара, хәстә.

13. Түр-түсті білдіретін сөздер: ақ, көккі-йашыллы, көк, күрәң, қызыл.

14. Түсті металл атаулары: алтун, бақыр, күмүш.

15. Азық-түлік, ішіп-жемге байланысты сөздер: аб, аш, бал, қымыз, су, сүт, тәһам.

16. Жазу-сызуға қатысты сөздер: дәфтәр, кітаб, хәт.

17. Орынға байланысты сөздер: алны, алтындын, аңда, ара, арасыңдә, арқа, арта, артынча, астыңғә, бейік, йайлағ, йақасы, йуқары, йырақ, қәлқә, қәльә, мәйдан, мәһал, ташғар, төр, үст, имарәт.

18. Шылау сөздер: әгәр, әлбәттә, әммә, бәъзи, біолә, вә, йа, йәнә, йәһні, ләйкін, тәқы, үчүн.

19. Маға атауы: жібә-жәвилән.

20. Зоонимдер: айғыр, ат, байтал, бийә, дәнән, жанвар, йылқы, қой, мал, сығыр, бөрі, буға, кейік, қабан, марал, т. б.

21. Әскери іске, қару-жараққа қатысты сөздер: әскәр, бөйдә бычақ, ғылаф, йарағ, йасағ, қалқан, қаравыл, қарақчылық, қошун, қылыч, ләшкәр, нәвкәр, нәвкәрлік, нәвкәрчілік, оқ, сәвдәр (сәрдәр), сәдақ, черік, т. б.

22. Дерексіз ұғымды білдіретін сөздер: аваз, ақіл, аләм, әваз, әқл, гунаһ, дунийа, йақшылық, көңүл, муһәббәт, өлүм, өмүр, т. б.

23. Адамның сезім-күйіне, мінез-құлқына байланысты сөздер: ашық, әркә, әркәлік, алб, залім, йаман, йахшы, кәйфійәт, көрлүк, қара, саһібжәмал, т. б.

24. Жалпыхалықтық географиялық терминология: тағ, көл, көк, қайа, дәрийа, т. б.

25. Гидронимдер: Ақ-көл, Йайық, Қулзум, Сырдәрийа, Іділ.

26. Топонимдер: Босғунчақ, Дәшт-і Қыпчақ, Жыр-Қутлы, Көкәдәй-Йісбаға, Қара-көл, Қумлықыр мәжаз, Қырым, Қырк-йәрі.

27. Мемлекет, аймақ және қала аттары: Хорасан, Хытай, Һиндустан, Ирақ, Алатай, Корал, Қырым-кәфә, Түркістан, Улақ, Урус, Һисар, Чәркәс, Шірван, Бағдад, Бухара, Мәккә, Мәскәв, Өргәнж, Сәмәрқәнд, Сәрайчуқ, Сығнақ, Тәбріз.

28. Этнонимдер: арғун, барын, қыпчақ, боавул, қазақ, қолмақ, қарлық, найман, өзбәг, уйғур, шырын.

29. Антропонимдер: “Шыңғыс-наме” Шыңғыс хан әулетінің тақтық тарихын сөз ететін шежіре болғандықтан, оның лексикасында антропонимдер өте көп. Ескерткіште 100-ге жуық адам аттары кездеседі. Мысалы: Ақ-һүсәйн, Әбу-л Мәһсүр Әл-Барс-бәһатыр-хан, Әдігү-бій, Әл-Басар, Әрәб-оғлан, Баба Әлі-бій, Баба Түкләс, Бадық-оғлан, Бажыр Боқ-Буға, Базәрчі, Барчын Бердібәг-хан, Бәркә-хан, Бердібек-хан, Бурут, Бүкрі Хожа Әһмәд, ғәзі-Султан, Ежән-хан, Достсултан, Еш-султаң, Жанбек хан, Жәлал уд-Дін-султан, Йадкар-хан, Йахшы-хожә, Йожы-хан, Кәлдібәг, Кіркін-Көтәнхан, Келін-Бәйалын, Кенәгәсқуған оғлы Дәрвәшәк-мірза, Муң-көлүк-хан, Қанбай, Қаңлы Тулыбай, Қара-Ноғай, Қоңрат Нағдай оғлы Ақ-һүсәйн, Қутлуғ-Буға, Қыйат Жыр-Қутлы, Қыйат Мамай, Қыйат Ысатай, Маңқутай, Мәлік Әшрәф, Муң-Темүр, Муһәммәд Дості, Рустәм Сағышы-Артуқ-Сайчы оғлан, Сайын хан, Саңғусун, Сары-тақ, Сәйф уд-Дін-і Бахәрзі, Сәмәй, Сыжуд Әлібәг, Сыжут Алатай, Тай Дуалы бегім, Темүр-бәг, Темүр-Қутлы-хан, Теңіз-Буға, Тоғрул, Тоқтағә, Тохтамыш-хан, Туғлы-Темүр, Тулы-хан, Туралы-хан, Түдә-мәңгі, Улуғ-хан, Урус-хан, Үрік-Темур, Хәзрәт әлі-хан, Хожа Әһмәд, Хусрәв, Хызроғлан, Хызр-Йожы-хан, Хызыр-хан, һажі Нийаз, һажі-Тархан (һажі-Тарханы Әбду үл-кәрім-хан), һәзрәт Әл-Барс-хан,

Һәзрәт Шәйх, һәзрәт-і Дост-султан, Һүлағү-хан, Һүсәйн-оғлан, Чонақ-һүсәйн, Чықатай-хан, Чіңгіз-хан, Шәйбан-хан, Шәйх Әһмәд-хан, Шайх Нәжм уд-Дін-і Кәмрү, Ілфәк-хан.

30. Сан есімдер: алтмыш төрт, бәш, бәш йүз, бір, екі, екі йүз, екі миң түмән, йәтмиш, йүз әлік мың, йігірмі, қырқ миң, мың бәш йүз, он, он бәш, он екі, он йеті, он мың, он секіз, он төрт, он үч, отуз, отуз мың, сәксән, секіз, тоқсан, үч, үч йүз, т. б.

31. Есімдіктер: аның, бу, біз, кім, мән, ол, өз, өзгә, сән, улар, ушбу, т. б.

“Шыңғыс-наме” ескерткіші тіліндегі лексиканың тақырыптық-семантикалық топтары ескерткіш тіліндегі сөздердің қолданыс аясының кеңдігін көрсетеді. Бірақ тақырыптық топтардың арасалмағы тең емес. Ескерткіш тілінде дерексіз ұғым атаулары, заттар мен құбылыстарға, адамның қадір-қасиетіне, мінез-құлқына, ақыл-ойына, сезім күйіне қатысты сөздер басқа топтарға қарағанда көбірек қолданылған.

3. 4. “Шыңғыс-наме” ескерткішіндегі сөздердің лексика-семантикалық топтастырылуы

Кез келген тілдің сөздік құрамы көнеріп, толығып, жаңарып отыратындықтан, сөздердің лексика-семантикалық топтары үнемі қозғалыста болады. “Жазба ескерткіштерде тілдің лексикалық және грамматикалық құрылымы толық және жан-жақты бейнеленбейтіні белгілі. Оларда қолжазбалар мен ескерткіштер авторының алған тақырыбы мен көздеген мақсатына орай шектелген тілдің жекелеген бөліктері ғана тіркеледі” дейді М. Ш. Ширалиев [28]. Бұл пікірді “Шыңғыс-наме” ескерткіші тіліне қарата айтуға да болады.

“Шыңғыс-намедегі” сөздерді лексика-семантикалық тұрғыдан ескерткіш тіліндегі синонимдер, антонимдер, омонимдер деп бөлуге болады.

3. 4. 1. “Шыңғыс-наме” ескерткіш тіліндегі синонимдер

Синонимдер — тіл-тілдің сөздік құрамының дамуындағы орны ерекше күрделі де маңызды тілдік құбылыстардың бірі. Синонимдер тілдің даму деңгейін көрсетіп қана қоймайды, сонымен қатар тілдің тарихи өзгерісін де танытады. Ол туралы Л. В. Щерба былай дейді: “Дамыған әдеби тіл дегеніміз бір-біріне қалайда шендестіре бейнелеудің азды-көпті синонимдік құралдарының өте-мөте күрделі жүйесі болып табылады” дейді [29, 26]. Синонимдік қатардағы әрбір сөз бір-бірінен мағыналық реңкі мен экспрессивтік-стистикалық бояуының қалыңдығымен ерекшеленеді [30, 116]. “Шыңғыс-наме” ескерткіші тіліндегі синоним сөздер қазіргі түркі тілдерінде де кеңінен қолданылады.

Түркі тайпаларының X—XIV ғасырларда араб тілін мейлінше көп пайдалануы сол кездегі әлеуметтік, саяси және мәдени өрлеуге, ислам мәдениеті ықпалының күшеюіне тікелей байланысты болды. Арабша-парсыша оқыған оқымыстылардың өз шығармаларын араб, парсы тілдерінде жазуды дәстүрге айналдыруының, ислам діні мен мәдениетіне байланысты ұғым-түсініктер атауларының жазба әдеби тілге арабша-парсыша кірігуінің нәтижесінде байырғы түркілік атаулар араб-парсы тілдік элементтерімен ауыстырып пайдаланылды немесе түркі сөзі арабша-парсыша баламаларымен қатар қолданылатын болды. Бұл процесс түркі жазба әдеби тілінде синонимдік қатардың араб-парсы сөздерімен толығына әкелді. Мұны “Шыңғыс-наме” ескерткіші тілінен де аңғаруға болады. Мысалы: аваз — үн, адәгі — рәсмi — қағыда, аләм — дунйа — жәһан, алқыш — тәһсiн, аш — тағәм, әйал — зәһйфә, әл — хәлайық, өмүр — һаят, т. б.

“Шыңғыс-наме” ескерткіші тілінде мәммүр-мәзкүр, аш-тәғам, есән-аман, дәвләт-сәғадәт, марал-кейік, қәвмі-қәбіләсі, қул-нәвкәр, ойна-күл, ата-ана, алла-тәғала, худай-тәғала, тәңрі-тәғала, т. б. синонимдік қос сөздер көптеп кездеседі. Синоним сөздерді қосақтап қолдану тәсілі арқылы сөз тудыру түркі тілдеріне ежелден тән. Ә. Т. Қайдаров синонимдік қос сөздердің жасалуын былай-

ша түсіндіреді: “... қос синонимдер семантикалық тұрғыда екі түрлі жолмен: компоненттердің мағыналарын өзара күшейту және ортақ семантиканың жинақтауыш, жалпылауыш реңктерін айрықша саралау мақсатында және кірме сөздің мағынасын байырғы сөзбен аудару немесе кірме сөздердің мағыналарын түсіндіру, толықтыру мақсатында жасалады” [31, 83].

“Шыңғыс-наме” ескерткіші тіліндегі синонимдік қатар түзуші сөздерді құрам санына қарай төмендегідей бөліп көрсетуге болады:

1. Екі сөзден тұратын синонимдік қатар: улағ-жанвар, аға-іні, алқыш-тәһсін, әгәр-әгәрчә, әңін-көңләк, жәфа-мәшәққәт, ай-сөзлә, аңла-ішіт, һазір-фіһал, фәқір-һәқір, фийадә-йайағ, салығ-сөйүрғал, рийазәт-жәфа, йігіт-оғыл, кечә-ахшам, аб-су, көп-бісйар, кечә-түн, нәсінәт-мәсләһәт, барчә-һәммә, әһәндә-мәхсус, т. б.

2. Үш сөзден тұратын синонимдік қатар: сөз-зікр-нәқл, соң-ахир-тәмам, үн-аваз-сәда, таң-сабаһ-сәһәр, тоғра-раст-дуруст, башғә-өзгә-сайыр, тәһри-худа-тәһала, адәті-рәсмі-қағьдә, аләм-дунйа-жәһан, білан-вә-һәм, йәнә-тәхи-дағи, нә-ғаһи-яки, султан-падиша-шаһ, т. б.

“Шыңғыс-наме” ескерткіші тіліндегі синонимдік қатарлардың көбі нақты сөз табына қатыстылықта болып келеді. Олардың морфологиялық сипатын былайша танытуға болады:

1. Зат есім синонимдік қатарлар: улағ-жанвар, аға-іні, әңін-көңләк, жәфа-мәшәққәт, салығ-сөйүрғал, йігіт-оғыл, аб-су, аләм-дунйа-жәһан, адәті-рәсмі-қағьдә, султан-падиша-шаһ, т. б.

2. Сын есімдік синонимдік қатар: әһәндә-мәхсус, т. б.

3. Есімдік синонимдік қатар: барчә-һәммә, ушбу-бу, т. б.

4. Үстеу синонимдік қатар: көп-бісйар, кечә-ахшам, һазір-фіһал, т. б.

5. Етістік синонимдік қатар: ай-сөзлә, аңла-ішіт, т. б.

6. Шылау синонимдік қатар: білан-вә-һәм, йәнә-тәхи-дағи, нә-яки, т. б.

3. 4. 2. “Шыңғыс-наме” ескерткіші тіліндегі антонимдер

Антонимдер көркем әдебиет мәтіні құрылымында бейнелеуіш құралдар ретінде көп қолданылады. Адам ақыл-ойының табиғатына тән қарама-қарсы мағыналық түсініктер өмірдегі әртүрлі көзқарастардың, ғылыми танымның, философиялық құрылымдардың, эстетика, этика және діннің негізін құрайды [32, 7]. Шынында да кереғарлық бейнелеу — ежелгі дәуір көркем туындыларында көп қолданылған стилистикалық амал. Еуропа поэтикасында оны антитеза десе, араб-парсы поэтикалық тілінде мутәбәқә немесе мутәдад деп атайды [33, 183]. Б. Сағындықұлы: “Халық байырғы заманнан-ақ жақсылық пен жамандықты, жағымды қасиет пен жағымсыз қасиетті, табиғат пен қоғам өміріндегі қарама-қарсы келетін құбылыстарды айыра білген. Міне, соның нәтижесінде қарама-қарсы сөздер туған” дейді [34]. Ал К. Аханов антонимдік өріс туралы былай дейді: “Антонимия құбылысы көбінесе сапалық ұғымдармен шектелетіндіктен, оның тіл-тілде синонимия, полисемия құбылыстарына қарағанда өрісі тар болады” [35, 193].

“Шыңғыс-наме” тіліндегі антонимдік жұптарды құрылымдық тұрғыдан былайша топтауға болады:

1. Әртүрлі түбірлі немесе лексикалық антонимдер: ата-ана, көп-аз, ал-бәр, андағ-мундағ, аст-үст, бақыр-алтун, баш-айақ, қышлағ-йайлағ, йат-өз, дуруст-йалған, дост-дүшман, йақын-йырақ, йаман-йақшы, йуқары-төбән, күн-түн, ақ-қара, тірілді-өлді, чық-кір, мүшкүл-асан, таш-іч, т. б.

2. Бір түбірлі немесе грамматикалық антонимдер: әқл-біәқл, мәълум-намәълум, тилидин-тилсизлиқдин, т. б.

“Шыңғыс-наме” тілінде грамматикалық антонимдерге қарағанда лексикалық антонимдер мол. Олардағы қарама-қарсылық мән-мағына өте айқын болып келеді. Сондықтан оларды шығарма тілінің әсерлілігін арттыру мақсатында жиі қолданады.

Түркітанушылар арасында грамматикалық антонимдер жөніндегі мәселе талас тудырып келеді. Кейбір ғалымдар тілде грамматикалық

антонимдер деген болмайды деп есептесе [36], енді біреулері грамматикалық антонимдердің бар екенін айтады [37].

Грамматикалық антонимдік мағына түбірден емес, керісінше қосымшалардан байқалады. “Шыңғыс-наме” тілінде қарама-қарсылық мән арқалаған мынадай аффикстер кездеседі:

а) **-лік, -сіз**: білікліг-біліксіз, қылыч-қылычсыз, чарә-чарәсіз, т. б.

ә) парсы тілінен енген сөз алды **бі-, на-** қосымшалары: әдәб-біәдәб, әқл-біәқл, дәвләт-бідәвләт, тақәт-бітақәт, хәбәр-біхәбәр, һесаб-біһесаб, чарә-бічарә, іхтйар-бііхтйар, һәққ-наһәққ, үмід-наүмід, мәрд-намәрд, т. б.

б) **-ма// -мә** жұрнағы арқылы жасалған етістіктің болымсыз түрі мен болымды түрі арасындағы антонимдік қатынас: ал-алма, ат-атма, буз-бузма, кәл-кәлмә, көр-көрмә, таб-табма, чық-чықма, бар-барма, біл-білмә, болур-болмас, қал-қалма, қил-қилма, т. б.

“Шыңғыс-наме” ескерткіші тіліндегі антонимдер негізінен төмендегі сөз таптарынан тұрады:

а) зат есім: ата-ана, көк-йәр, дост-дүшмән, қыз-оғыл, т. б.

ә) сын есім: ақ-қара, мүшкүл-асан, яхши-яман, т. б.

б) етістік: бәр-ал, сора-дә, сүст-сөзлә, тур-олтур, чық-кір, т. б.

в) үстеу: аз-көп, күн-түн, қәдім-һазір, т. б.

Сан есім мен есімдіктер антонимдік қарым-қатынаста сирек қолданылады: бир-он, бир-миң, маңа-саңа, мән-сән, өз-өзгә, т. б.

3. 4. 3. “Шыңғыс-наме” ескерткіші тіліндегі омонимдер

Тіл білімінде омонимдер туралы екі түрлі көзқарас бар. Дәстүрлі көзқарас бойынша, омонимдерге тек дыбысталуы бірдей, генетикалық жағынан бір-біріне еш қатысы жоқ, құрылымдық ұқсастыққа ие сөздер жатады. Бұл ұқсастық сөздердің дыбыстық өзгерісінен, жаңа сөздердің сырттан қабылдануынан немесе сөзжасам нәтижесінде пайда болуы мүмкін. Мұндай омонимдерді гетерогендік омонимдер деп атайды. Екінші көзқарас бойынша, омонимдерге о баста шығу тегі бір болған сөздердің мағыналық

дамудың нәтижесінде бір-бірінен семантикалық байланысын мүлдем үзген сөздер жатады. Мұндай омонимдер гомогендік омонимдер деп аталады [30, 136].

Л. А. Новиков омонимге мынадай анықтама береді: “Бұл сырттай ұқсас белгілермен (лексемалармен) білдірілетін және мәтінде әртүрлі мәнмәтіндік қоршама арқылы сараланатын, іштей байланысы жоқ (уәжделмеген) мағыналардың семантикалық қатынасы” [38, 209].

“Шыңғыс-наме” ескерткіші тіліндегі омонимдерді негізінен түптөркіні әр басқа сөздердің тарихи өзгерісінің немесе кездейсоқ сөздердің дыбысталу жағынан сәйкес болып келуінің нәтижесінде пайда болған дейміз. Мысалы: **Ай I** (“уақыт” мағынасында): Бир нәчә ай анда болуб вілайәтнің ішін-күчін зәбт-рәбт қылыб мал-хәражын қәбул қылдуруб даруғә-һакімлар қойуб музәффәр вә мәнсүр өз вілайәтінгә қайтдылар (40а-3).

Ай II (“іс-қимыл атауы” ретіндегі етістік): Шәйх айды: “Әгер тәффәруқинә түсәрсән, әгер мәшәққәтінә түшәрсән, худайі тәһаланың тәқдірінгә чарә йоқ турур”-теді (41б-14).

Ақ I (сын есім): Алтун босағалы ақ өргәні Сайын ханға салды (38а-17).

Ақ II (етістік): Йожы хан йадығә түшүб көзләріндин йашлар ақытыб екісігә тәқы көп дуһа-алқышлар қылды (39а-16).

Ат I (етістік): Аны қувалаб атардә атдын йықылыб бойны сыныб вәфат болды (37б-11).

Ат II (зат есім): Менің атым Саңғусун (47а-13)

Ат III (зат есім): Атларынгә йәм болсун тәб Хварәзм вілайәтіні бәрді (37б-11).

Бар I (етістік): Сән-оқ бар! Мән бармаймән, — тәб атдын фільһал түшті, йатды (44б-17).

Бар II (сөз): Бізнің өдә һәм мунуң тәк кіші бар әрді (44б-10).

Йат I (етістік): Қәлқә хәлайықлары һәм йатыб уқламадылар (40б-9).

Йат II (сын есім): Йат йуртгә баратурурбіз тәб хан болғыл, — тедім (39а-6)

Йаш I (зат есім): Йожы хан йадығә түшүб көзләріндин йашлар ақытыб екісігә тәқы көп дуһа-алқышлар қылды (39а-16).

Йаш II (зат есім): Сары-Тақы атасыдын бурун секіз йашларда өлді (436-1).

Йаш III (сын есім): Бу Муң-Темүр йаш әрді (436-2).

Кәч I (етістік): Бу қазйәләрдин нәчә йылар кәчті (456-10).

Кәч II (үстеу): Ғала кәч болды (45а-2).

Қара I (етістік): Мән тефәгә чықайын. Сісләр мундын қараб туруң (426-13).

Қара II (сын есім): Қара кішігә қул-нәвкәр болуб аңа мүгіб болғанчә сісләрдин біріңіз ханлық талашсаңыз әрді (476-15).

Қой I (зат есім): Бір қой әтіні кәлтүрүб тәнүргә асдылар (49а-6).

Қой II (етістік): Әгәдәй-ханны өз виләятіндә қойды (376-16).

Қыз I (зат есім): Туралы-хан қызы зәбифәсіндин туған әрді (376-16).

Қыз II (етістік): Сөксөк отунлардын йығыб қыздурдылар (486-19).

Таш I (сынданған зат есім): біз ол Жір-Қутлының қашанәсігә таш кірпіч қойғандә (386-13).

Таш II (зат есім): Әзбәг-ханның ішкігә келіб қоруның ташыдә олтуруб мүгәвәжжің болдылар (48а-11).

Тон I (зат есім): Бәгләр фільал әлчині алыб қайтдылар, тәқы ат-тон беріб узатдылар (44а-8).

Тон II (етістік): Қолның ічіндә бу сәда-йи вә әламәт-і қобды кі, йәр-көк зілзіләгә кәлді, қулақлар тонды (406-7).

“Шыңғыс-наме” ескерткішінде төмендегі сөз таптарына тән омонимдік қатарлар кездеседі:

Зат есім — зат есім: йаш “көз жасы” — йаш “адамның жас мөлшері”;

Зат есім — етістік: ат “адам есімі, ат” — ат “бір нәрсені көздеп ату”; ай “уақыт атауы” — ай “сөйлеу”; қыз “қыз бала” — қыз “қыздыру”; тон “киім, шапан” — тон “мұздау, тоңу”, т. б.;

Сын есім — етістік: ақ “нәрсенің ақ түсі” — ақ “ағу, төгілу”; йат “жат, бөтен” — йат “жату”; қара “нәрсенің қара түсі” — қара “бір нәрсеге қарау, бір нәрсені көру”;

Үстеу — етістік: кәч “кешкі уақыт” — кәч “кешу, өту”, т. б.

3. 5. “Шыңғыс-наме” ескерткіші тілінің фразеологиясы

Фразеологизмдер тіл иесі-халықтың (этностың) күллі ғалам, дүние, әлем жайлы ұғым-түсініктерінің, қоршаған ортасы — шындық болмысты қабылдауының, мүшелей тануының, игеруінің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты тіл-тілде өзгеше өрілетін, ғаламның тілдік бейнесін жасайтын, әсем де әсерлі сөз өрнектері, метафоралық тілдік композициялар [Сағидолда, 2004. 9]. Мұнда әсіресе кез келген тілдің әр алуан сипаттағы тұрақты сөз тіркестері ішінен “ғасырлар бойы белгілі бір образды ұғымда қалыптасып, поэтизмге айналған фразеологиялық тіркестердің” [39, 286] орны ерекше.

Фразеологизмдерде белгілі бір халықтың тарихи өткен жолдарының кезеңдері, материалдық және рухани мәдениеті, ұлттық әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, тұрмыс-тіршілігі, діни наным-сенімі, дүниетанымы көрініс табады [40, 1]. Басқаша айтқанда, “тіл иесі — халықтың басынан өткен өмір шындығына сай туған сан-салалы фразеологизмдер әлеуметтік, шаруашылық, діни, т. б. сыртқы факторлар ауанымен пайда болады” [41, 591].

В. М. Мокиенко “Фразеология — тілдің жасарын жасаған ежелгі сөздерін, уақыт пен әдеби норма жарамсыз деп тастаған грамматикалық нысандары мен синтаксистік құрылмаларын сақтап келген асыл қазынасы. Форманы бұзбай сақтау арқылы ол ұлттық әдет-ғұрыптар, наным-сенімдер, тарихи аңыздар, “әлемнің бейнелі көрінісі” болып табылатын мазмұнды да сақтайды” дейді.

Фразеологияға қатысты зерттеулерде еркін сөз тіркестерінің тұрақты сөз тіркестеріне айналуы да маңызды мәселе болып саналады. Мәселен, тұрақты сөз тіркестерінің қалыптасу процесін былайша көрсетуге болады: біріншіден, еркін сөз тіркестері сипаттап келген түсініктер көнеріп, қолданыстан шығады; екіншіден, еркін сөз тіркесі метафораланудың нәтижесінде семантикалық тұрғыдан байиды, кеңейеді; үшіншіден, метафоралық ауыс мағынадағы еркін тіркес ұзақ мерзімдік қолданыс барысында тұрақтанып, тиянақтанып, өз бойына ең маңызды элементтерді ғана сақ-

тап, қолданысқа әрдайым даяр тұрпатқа енеді; төртіншіден, грамматикалық құрылымы тұрақталған тіркестің өзіне ғана тән фразеологиялық семантикасы, ішкі мазмұны болады [42].

Тіл білімінде фразеологияның зерттеу нысаны шеңберін нақтылау мәселесі де маңызды. Қазақ тіл білімінде І. Кеңесбаев, А. Ысқақов, Ә. Қайдаров, Р. Сыздық, т. б. ғалымдар фразеологияның аясын “тар” мағынада түсінуді жақтайтын болса, Р. Сәрсенбаев, Г. Смағұлова, Н. Уәлиев, Ә. Айтбаев, т. б. орыс фразеологизмдерін фразеологиялық тұтастық (идиом), фразеологиялық бірлік, фразеологиялық тізбек деп үшке бөлген В. В. Виноградовтың мағыналық топтауына төртінші етіп фразеологиялық сөйлемшелерді қосқан Н. М. Шанскийдің топтастыруына [43, 27] негіздеп, қазақ мақал-мәтелдерін, нақыл сөздерді де фразеологияның объектісі етуді ұсынады. Қазақ тіл білімінде түркі жазба ескерткіштері фразеологиясы Р. Сыздық, Б. Әбілқасымов, М. Сабыр зерттеулерінде сөз болып келеді.

“Шыңғыс-наме” ескерткіші тілінде жиырмаға жуық тұрақты сөз тіркестері кездеседі. Олардың мұншалықты аз болуын ескерткіштің тарихи шежірелік сипатымен түсіндіруге болады. Ескерткіш фразеологиясы құрамында араб-парсы кірме сөздерінің қатысуымен жасалған тұрақты тіркестер де, таза түркі сөздері ұйытқы болған тұрақты тіркестер де кездесіп жатады. Мысалы, вафат болмақ, аләмдин кәтмәк, әқл тәразусығә мувазінә қылмақ, һөкм қылмақ, дунйиағә кәлмәк, т. б. фразеологизмдер құрамында араб-парсы сөздері орын алатын болса, баш көтәрмәк, бойұн сұнбақ, қол алмақ, ант ічмәк, ат салмақ, көз йуммақ, т. б. фразеологизмдер таза түркі сөздерінің тіркесуінен жасалады. Фразеологизмдердің тірек компоненті ретінде йол, көңүл, қара, ат, т. б. сөздері, баш, көз, бойын, қол, т. б. соматизмдер жиі кездеседі. Мысалы: шәйтән йольғәі кіріб, йолдын чықармақ, көңлі бузулуб, көңлі өсүб, көңлі фәрішан болмақ, т. б.

“Шыңғыс-наме” ескерткіші тіліндегі фразеологиялық тіркестерді сөз табына қатыстылығы (шартты түрде) тұрғысынан қарастырғанда, есім сөздердің тіркесуінен жасалған фразеологизмдердің мүлдем аз екендігі, көбі зат есім мен етістіктен құралатыны байқалады.

“Шыңғыс-наме” ескерткіші тілінде мәнмәтіндік антоним фразеологизмдер кездесіп жатады. Мысалы: көз йумди, вәфат болмақ фразеологизмдерінің антонимі ретінде дунияға кәлмәк фразеологизмін көрсетуге болады.

Қорыта айтқанда, “Шыңғыс-наме” ескерткіші тіліндегі фразеологизмдер құрамы мен білдіретін мән-мағынасы жағынан жалпыхалықтық тілден алшақ кетпегені байқалады. Олар тұрпат меже және мазмұн меже тұрғысынан қазіргі түркі тілдері фразеологизмдерімен бірдей болып жатады.

3. 6. “Шыңғыс-наме” ескерткіші тілі лексикасы мен қазіргі қазақ, ұйғыр сөздері арасындағы сабақтастық

Қазіргі қазақ және ұйғыр тілдері сөздік құрамдарында екі тілдің генетикалық туыстығының белгісі ретінде танылатын, жалпытүркілік ортақ қорға барып саятын сөздер баршылық. Орхон-Енисей сына жазуларында таңбаланып, ортағасырлық түркі жазба ескерткіштері тілінде сақталып, бүгінгі ұрпаққа жеткен, азды-көпті дыбыстық өзгешеліктермен келетін ортақ лексика қазіргі түркі тілдерінің әрқайсысының негізгі сөздік қорының ұйытқысы. Тарихи жазба ескерткіштер тіліндегі жалпытүркілік ортақ сөздерді қазіргі түркі тілдерінің әрқайсысындағы дыбыстық варианттарымен салыстыра зерттеудің тіл тарихы үшін маңызы зор.

“Шыңғыс-наме” ескерткіші тілінің лексикасын қазіргі қазақ, ұйғыр сөздерімен салыстырғанда, олардың көбі тұлға-тұрпат, мағына тұрғысынан дәлме-дәл сәйкесетіні, қайсыбір сөздерде аздаған дыбыстық өзгерістердің орын алатыны байқалады. Мәселен, туыстық атаулар, адамның дене мүшелерінің аттары, зоонимдер, түр-түсті білдіретін сөздер, жалпыхалықтық географиялық терминология, табиғат құбылыстарына қатысты сөздер, іс-әрекет, қимылды білдіретін сөздер, т. б. ескерткіш тілінде, қазіргі қазақ және ұйғыр тілдерінде негізінен бірдей болып келеді:

“Шыңғыс-наме”	Қазақ тілінде	Ұйғыр тілінде
ана	ана	ана
аға	аға	ака
ата	ата	дада
әйал	әйел	аял
іні	іні	ини, ука
қыз	қыз	қиз
йігән	жиен	жийән
қарындаш	қарындас	қериндаш
нәбәрә	немере	нәврә
оғлан	ұл	оғул, оғлан
фәрзәнд	перзент	пәрзәнт
баш	бас	баш
қулақ	құлақ	қулақ
көз	көз	көз
ағыз	ауыз	ағыз
айақ	аяқ	аяқ
бойун	мойын	боюн
бәт	бет	бәт
йүз	жүз	йүз
сач	шаш	чач
ат	ат	ат
айғыр	айғыр	айғир
байтал	байтал	байтал
йылқы	жылқы	илқа
қой	қой	қой
йәр	жер	йәр
су	су	су
дәрийа	дария	дәрия
қызыл	қызыл	қызыл
ақ	ақ	ақ
қара	қара	қара
кәт	кет	кәт
кәл, т. б.	кел, т. б.	кел, т. б.

“Шыңғыс-наме” ескерткіші тілінде қазіргі қазақ тілінде кездеспейтін, ал ұйғыр тілінде сақталған біршама сөздер орын алады. Мысалы: ушбу “осы”, қурт-у қуш “аң-құс”, әйлә- “істе”, бірлә “мен”, кечә “түн”, т. б.

“Шыңғыс-наме” ескерткіші тіліндегі біраз түркі сөздері дыбысталуы жағынан қазіргі қазақ тіліндегі сөздерден өзгешелеу болып келеді. Мысалы: сөзлә (қаз. сөйле), іч-таш (қаз. іші-тысы), сора- (қаз. сұра-), арқа (қаз. арты).

Қорыта айтқанда, “Шыңғыс-наме” ескерткіші тілінің сөздік құрамының түркілік қабатын құраушы жалпытүркілік лексика қазіргі қазақ және ұйғыр тілдеріндегі таза түркілік сөздермен мазмұн және тұрпат меже тұрғысынан негізінен бірдей болып келеді. Әйтсе де бұл сөздер әр тілдің тарихи дамуына байланысты азды-көпті дыбыстық өзгерістерге ұшырағаны сөзсіз. Ескерткіш тіліндегі араб-парсы сөздерінің біразы қазіргі қазақ және ұйғыр тілдерінде кездеседі. Оларда да қазақ және ұйғыр тілдерінің әрқайсысының дыбыстық заңдылығына сай фонетикалық ерекшеліктер орын алады.

IV тарау. “ШЫҢҒЫС-НАМЕ” ЕСКЕРТКІШІ
ТІЛІНІҢ МОРФОЛОГИЯЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

4. 1. “Шыңғыс-наме” тілінің есімдер сөзжасамы

Зат есімдер мен сын есімдерге ортақ сөзжасам жұрнақтары қатарына өнімді *-лық* | *-луқ* | *-ліг* | *-лік* қосымшалары жатады.

Зат есімдердің жасалуы:

Ханлық, қулуқ, нәвкәрлік, бәркліг, мәзбутлық, падшалық, біліклік, бағлық, хәстәлық, көрлүк, әмгәлік, йарлық, аталық.

“Сенің ханлықыңғә мән чыдармән. Әммә менің ханлығымғә сән чыдымассән”, — теді (121)*. “Һәр нә бабамыз йарлығы болса, аның бірлә болалы” (121). “... й фәрзәндә! Худай тағаланың әмрі аңдағ болді кім, сән барыб аталарның йуртыңдә падшалығыны қылғыл!”, — теді (125). “... Кырым вілайәтіндә Қырық-Йәрі тәгән хәра афәрін бәрк қәлһә бар турар кім, аның бәрклігі вә мәзбутлықы аләмдә мәшһур турур” (123). “... Тоғрул өзі хәстәлықдын өлді. Келін-Бәйалын атлығ Тоғрулның зәыфәсі бар әрді, көрлүк әрді” (129). “Вә тәқы ханның аталықы әрді” (130). “Чүн сізләр қара кішнн қулуқыны — нәвкәрлікіні қәбул қылдыңыз әрсә, мән һәм сізләрні қара кішігә қошун берәйн” (132).

* Жақша ішіндегі цифр “Шыңғыс-наменің” 1992 ж. басылымының бетін көрсетеді. *Ред.*

Есім сөзжасамында **-лық** қосымшасымен қатар оның **-лы** толық емес түлғасы да қолданылады: атлы, тонлы, чақлы, отлағлы, сулағлы.

“Үн іштілүр чақлы йәрдә өркүннің йанындә алыб йүрүсүнләр” (142). “Тохтамьш-оғлан Урус-ханның өлгәнін білмәй қалыб Көкәдәй-Йисбуға тегән йахшы отлағлы-сулағлы йәрләр болур, ол йәргә бардылар” (143). “Бізләр һәм атлы-тонлы болур әрдүк”, — теңдi (144).

Бұл аффикс көне түркі, ортағасырлық және қазіргі түркі тілдерінде өнімді қосымша болып саналады. “Шыңғыс-наме” тілінде оның қатысуымен жасалған туынды сөздердің әртүрлі қатарлары орын алады:

- 1) дерексіз ұғымды білдіретін сөздер: біліклік, көрлүк;
- 2) қалып-күйді білдіретін сөздер: хәстәлық, мәзбутлық;
- 3) әлеуметтік мән арқалаған сөздер: ханлық, падшалығ, қуллауқ, нәвкәрлік;
- 4) нақты мақсатқа арналған сөздер: йарлық, аталық.

-лы форманты зат есім сөздерге жалғанып, “бірдеңенің бар екенін, бір нәрсенің біреуге тән екенін” білдіретін мағынадағы сын есімдерді тудырады:

Отағлы — өрістің барлығын (өрісті, отты), сулағлы — судың барлығын (сулы), атлы — аты бар (атты), тонлы — тоны бар (тонды), (йалаң) йүзлі — (сақалсыз) жүзді, йосақлы (сөз) — заңды (жасақта көрсетілген сөз).

-чи, -чі, -чә, -чу аффиксі зат есімдерге жалғанып, кәсіптің түрін және оның иесін білдіреді, **-чи** аффиксінің семантикалық мүмкіндігі кеңейе беруінің нәтижесінде алғашқы қарапайым қатынас біртіндеп күрделілене түседі [44, 215]. “Шыңғыс-намеде” **-чи** жұрнағының көмегімен жасалған сөздер сирек те болса кездеседі: үндәкчі, әлчі, атғучу, севінчә, қарақчы.

“Йәнә бірсі алб, атғучу, баһадур әрді” (137). “... аз фүрсәтдін соң Қара-Ноғайғә үндәкчі кәлдә кім ...” (137). “Бір вақтдә тубхандын әлчләр кәлді” (127). “Ол Сәмәй Жаны-бәг-хан зәмаһындә қарақчылық қылур әрді” (135). Бұл жұрнақтардың туынды егістік негіздерге жалғанып, атғучу сияқты кәсіп түрін білдіретін зат есім жасайтынын жоғарыдағы мысалдардан байқауға болады.

Көне түркі және шағатай дәуірлеріндегі жазба ескерткіштер тілінде сөздер құрамындағы **-даш** жұрнағы “біргелікті, бір нәрсе-

ге қатыстылықты” білдіреді. “Құтадғу білікте” бұл жұрнақ адаш, колдаш, қарындаш деген үш сөздің құрамында, ал “Шыңғыс-намеде” тек **қарындаш** сөзінің құрамында кездеседі. Мысалы: “... андын соң барча қарындашларынғә әл-күн беріб йәр-йүрытлар тәйыин қылды” (123). “Қарындашымыз ханны нәчүк көрдүң вә нә түрлүк кіші турур?” (128). “... өз қарындашларын тәқы өз нәслін барчасын қырды” (129). Бұл жұрнақтың шығу төркіні туралы түркітануда бірыңғай пікір жоқ. Ғалымдардың көбі оның **-да** септік жалғауынан және етіс жасаушы **-ш** жұрнағынан шыққандығын айтса, кейбіреулер оны парсы тілінен енген деп біледі [44, 147].

Парсы тілінен енген өнімсіз сөзжасам жұрнақтары қатарына **-дар**, **-вар** жатады: үмідвар, қәләндәр, диндар, меһмандар.

Зат есімнен сын есім тудыратын бұл жұрнақтардың орнына кейде **-лік** жұрнағы жүреді: үмідвар — үмідлік. “Бу башлаб атланғай тәб үмідвар әрдүк” (144). “Сені ілгәру үмідлік йахшы кіші көрүнә турур сән” (144).

Өте жиі кездесетін оғул сөзіне **-ан** жұрнағының жалғануынан оғлан сөзі жасалады. Егер оғул сөзі “ұл, бозбала” мағынасын білдіретін болса, оғлан “жауынгер, мұрагер, ұл” деген мағынада қолданылады: “Вә бу вілайәтләрни төрт-бәш оғлыға бәхшіш қылды” (120). “Әммә Йожы-хан барча оғланларыңдын улуғрақ әрді” (120). “Қылыч чабқан, йурт ачған Ар-Шәйбанның оғланлары дур” (121).

Зат есімдер етістік негіздерден мынадай жұрнақтардың көмегімен жасалады:

-уш, -үш, -ыш: көрүнүш, уруш, йүрүш, йүгүрүш, йарыш: “Бір қәррәт-қ көрүнүш қылдым... Ол көрүнүшдә сізнің саламәтлігіңізні сорды” (128). “Нәчә йылар қабат уруш салдылар, ала білмәділәр”. “Қалқә хәлайықлары сәрасәр, аң-таң болуб нәр сару” (123). “Оң қолдын йүрүтіб өзінгә йанаша олтуруб йарыш сундурды” (144).

-ақ: қышлақ, тузлақ: “Теңіз-Буға-йі мәзкүрнің қышлақы дайім Сыр бойыда болур әрді” (136). “Дәрийаны Басғунчақ тузлақының бейік тебәтәк тағы бар турур ...” (128).

-гә: білгә: “Бу жәһәтдін каһинлар бірлә білгәләріні бақтурдылар”(124).

-мақ, -мәк. “Шыңғыс-наме” тілінде -мақ инфинитив тұлғасы зат есім мәнінде жиі жұмсалады: “Аңа утру чықыб урушмақымыз мәсләһәт болмағай”, – тедиләр” (125). “Ол һалдә сөзләмәкни бәс қылағайсыз” (127).

Зат есімдерден сын есімдердің жасалуы

Өнімді **-лық** жұрнағы және оның қысқарған тұлғасы ретіндегі **-лы** — зат есім мен сын есім сөзжасамдарына ортақ қосымшалар. “Лық аффиксі бір нәрсені иемденуді білдіреді және заттың немесе жақтың белгілі бір орынға тәуелділігін білдіру мақсатында қолданылады” [44, 217]. “Түркі тілдерінде қатыстық сын есім тудыратын арнайы морфологиялық көрсеткіштердің тарихи қалыптасқаны белгілі. Оларға тән мағынаны тілдік басқа құралдар да бере алады: атрибуттық қызметтегі (изафет) зат есімдер, меншіктенуді білдіретін **-лу** тұлғасы, ... нақты мақсатқа арналғандықты білдіретін тұлғалар” [44, 219]. “Шыңғыс-наме” тілінде туынды сын есімдердің **-лик, -ли, -сиз** жұрнақтары кездеседі: “Бізнің өзбәг таифсіндә һәр кі, омақлы әл кі, бар турур, барчасындын аңда бар турур” (124). “Йосақлы ағам турғандә маңа нә охшар кі хан болғаймән” (121). “Алтун босағалы ақ өргәні Сайын ханғә салды, күмүш босағалы ақ өргәні Ежәнгә салды, болат босағалы боз орданы Шәйбанғә салды” (121). “... екі бағлығ әлні бізгә бәрді ...” (121). “Үч күнлүк йәрдін ылғал салыб бі хәбәр йатған ләшкәрінің ічингә иніб кәлді” (123). “Аңдын соң Шәйбанхан кі келіб көрүнүшләр қылды ерсә, көп түрлік инайәт вә шәфкәтләр қылыб сөйүрғаллар әтді” (123).

Ескерткіш тілінде өнімсіз **-ін, -ға, -лақ** сияқты жұрнақтардың қатысуымен жасалған бірен-саран сөздер кездеседі: әркін ямғур, йорға ат, қышлақ. “Теңіз-Буға-йи мәзкүрнің қышлақы дайим Сыр бойыда болуп әрді” (137).

Ескерткіш тілінде “сөз негізі көрсететін нәрсенің жоқ екенін” білдіретін **-сыз** жұрнағының қатысуымен һесабысыз, йақасыз, уй-

қусыз, қылычсыз сөздері жасалған. “... Нулагү-ханғә елчі йібәрділәр, қылычсыз ғылаф, йақасыз көңләк йібәрділәр ...” (124). “Қалқә хәлайықлары уйқусызлықдын хәраб болур әрді” (124).

“Шыңғыс-намеде” парсы тілінен енген **-би** сөз алды қосымшасы да түркілік **-сыз** жұрнағы сияқты “бір нәрсенің жоқтығын” білдіреді: біәдәблiг, бiесаб, бiдiллiк, бiәқл, бiһөрмәтлiк, бiтақәт, бiмулапiзә. “Келiн-Бәйалын бiлдiкi, нә жәһәтдiн бiтақәт бола турур” (130). “Бу бәгләр йәнә бiдiллiк қыла башлады” (126). “Ол бiдәвләт һәм мунуң сөзiгә кiрiб өлтүрүр әрдi” (135). “Ол тақы бiһөрмәтлiк қылыб аңа Тәң-галiдә орун бәрдi” (143).

-би кiрме сөз алды қосымшасы кiрме **-на** сөз алды қосымшасымен қатар жұмсалады: наһәққ. “Әгәр буларның дiнi наһәққ болса” (133).

Сын есімнің салыстырмалы түрі

“Шыңғыс-наме” тілінде сын есімнің салыстырмалы түрі негізге **-рақ** қосымшасы жалғану арқылы жасалады. Бұл тұлғаны Махмұт Қашқари “Диуанида” атағанымен, “Диуани” тілін зерттеушілер оған мысалдар таба алмады. Ал “Шыңғыс-наме” тілінде **-рақ** тұлғалы салыстыру баршылық: бурунрақ, дурустрақы, көпрәкі, қәбiрәқ, йахшырақ: “... аңдын бурунрақ Кенәгәс Қуған оғлы Дәрвiшәк-мiрзаны Чығатай падшаһларынғә әлчi йiбәрiб әрдi” (141). “Бiз һәм бiргә өлгәнiмiз йахшырақ дегiлму?” (143). “Үрүк Темiр мiрзадын соңырақ келур әрдi” (141). “Бәзiләр бу һекайәтнi бiр түрлiк қәбiрәқ айтурлар”(128).

Салыстырудың күшейтпелi түрi **-дiн** аффиксiнiң көмегiмен жасалады: “Менiң сәңдiн йашғә улуғ екәнiм раст” (121). Салыстырудың өзге түрлерi “Шыңғыс-наме” тiлiнде кездеспейдi.

Тәуелдік тұлғалары

“Шыңғыс-наме” тілінде тәуелдік мынадай қосымшалардың көмегімен жасалады:

1-жақ **-(i)м, -ым, -ум, -iмiз, -мыз**

2-жақ **-ің, -ың, -іңіз, -ыңыз, -үңіз**

3-жақ **-і, -ы, -сі, -сы.**

“Атам орунға ағам сән” (121). “Әмма атамыз сені бiсйар сүйіп әрді” (121). “Сенің ханлығыңғә мән чыдармән. Әмма менің ханлығымғә сән чыдымассән” (121). “Әтәб ағасыға көп тәкліф қылды” (121). “Мән һәм сөзүмнi әрз қылайын. ... сiз һәм сөзүңизнi әрз қылығыз” (121). “... Улуғ-хан көрүнүшiгә бардылар” (121). “... оғланлары дур, -теб екі бағлығ әлнi бiзгә бәрді” (121).

Көптік тұлғалары

Көптік тұлғалары **-лар, -ләр** қосымшаларының көмегімен жасалады:

“Йәнә он йетi оғул кiм өзгә зәыфәләрiңдiн болуб әрді” (121). “Булар кi ханның хiзмәтiгә йетiшдiләр” (121). “Сiзләрнiң аталарыңызғә теләгән һәм салмады” (121). “Бiр бөләк марал-кейкләр йолуқды” (120).

Көне түркі тiлiнде көптік тұлғасы **-ан** қосымшасы арқылы жасалатыны аталады. Бұл аффикс оғул және әр сөздерiне жалғанған: оғул — ұл, оғлан — балалар; әр — ер адам, әрән — ерлер. “Шыңғыс-наме” тiлiнде оғул және оғлан тұлғаларының екеуi де кездеседi. Бiрақ мұнда **-ан** қосымшасы өзiнiң көптік мағынасын жоғалтып, сөзге әлеуметтік мән үстемелейтiн сөзжасам жұрнақтары қатарына өтедi. Оғлан сөзi **-лар** жұрнағының көмегімен көптік сипатқа ие болады: “Әммә Йожы-хан барчә оғланларыңдын улуғрақ әрді” (120). “Үч йәрдә Шәйбан-хан оғланлары Тохтамышхан билә Темүр-Қутлы вә Урус-хан оғланларығә фәхр қылыб мақтанурлар ...” (121).

Оғул және оғлан сөздерiнiң қолданысында да өзгешелiк бар. Оғул сөзiне **-лар** жұрнағы жалғанбайды, оған көптік мән сан есiмдердiң көмегi арқылы үстемеленедi. Мысалы: “Бiр анадан туған екі оғул вә өзгә анадын туған он йетi оғул барчасы қошулуб Улуғ-хан көрүнүшiгә бардылар” (121).

-лар аффиксi “ұлдар” мағынасындағы да, “жауынгерлер” мағынасындағы да оғлан сөзiне жалғанады: “Ол кiм Сайын-хан

оғланлары Бердібек-хандә тәмам болды ерсә, Жанбек-ханның анасы Тай-Дуалы-бегім: “Әмді йурыт тәқы ханлық Шәйбан-хан оғланларығә тегәр ...” (121).

Сан есім

“Шыңғыс-наме” тілінде сан есімнің есептік, реттік, жинақтық, жуықтық түрлері орын алады.

Есептік сан есімдер:

Бір: бірі карлық, бірі-бөйрәк (121)

Екі: екі бағлық әлні бізгә бәрді (121)

Үч: үч күнлүк йәрдін (122)

Секіз: секіз кішіні (125)

Сәксән: сәксән йашындә (130)

Он мың: он мың қыйат (123)

Отуз мың: отуз мың кіші (123)

Он үч: он үч йыл (127)

Он бәш: он бәш күн (125)

Миң: миң өйгә (125)

Миң бәш йүз: миң бәш йүз (125)

Реттік сан есімдер -нчі аффиксінің көмегімен жасалады: екінчі: екінчі қәррәт, екінчі навбәт; төртінчі: төртінчі йыл.

Жинақтық сан есімдер -сі аффиксінің көмегімен жасалады: екісі: Қара-Ноғай екісі (139); екісігә: екісігә тәқы көп дуға ... ғылды (122); бірі-бірсі (133).

Нәрсенің санын *жуықтап, шамалап* білдіруде екі есептік сан есім тіркесе қолданылады, мұнда көп санның алдына аз сан қойылады: Екі-үч күн (140); тоқсан йашар әрдә (129); бір-екі һекайәт (127); төрт-бәш оғлығы (120).

Есімдіктер

“Шыңғыс-наме” тілінде жіктеу, сілтеу, өздік, сұрау, жалпылау, белгісіздік есімдіктері орын алады.

Жіктеу есімдігі

Мән біз
 Сән
 Сіз сізләр
 Ол улар
 Мән ... әрз қылайын (121)
 Сән хан болқыл (121)
 Сіз ... хәстә болур әрдңіз (130)
 Ол йібні тартды (128)

Біз сізләрдің артуқ турур біз (121)
 Сізләр маңа ынанмай турурсіз (125)
 Улар айдылар (125).

Жіктеу есімдігінің септелуі

Жекеше:	Мән	сән	сіз	ол	
	Мені	сені	сізні	аны	
	Менің	сенің	сізнің	аның	
	Мәндін	сәндін	-	-	
	Маңа	саңа	сізгә	аңа	
Көпше:	Біз	бізләр	сізләр		улар
	Бізні	бізләрні	сізләрні	сізләні	-
	Бізнің	-	сізләрдің	-	-
	Біздің	-	сізләрнің	-	-
	Бізгә		сізләргә		

Жіктеу есімдігінің I жақ көпше түрі **біз** және **бізләр** деген екі тұлғада кездеседі. Ал ескерткіш тілінде көпше III жақ **улар** есімдігінің септелуі орын алмаған.

Сілтеу есімдігі

“Шыңғыс-наме” тілінде сілтеу есімдігінің **бу** және **ол, андақ** деген тұлғалары кездеседі.

Ол кішіні (131), ол ғалдә (127), ол заыфә (139), ол хан (128), ол мәһәлдә (139), бу йірақдын (128), бу бәдбәхт (134), бу Бәрдібәг (135),

Андағ ынайәт — шәфқәтләр (120)

Бу есімдігі көпшеленеді және кейбір септік тұлғаларымен көмкеріледі: булар, буларны, буларның, буларға, булардын.

Булар йаман кішіләр болур. Буларны сөйләмәк керәкмәз (133); ... булардын бір кіші кіргәй (133); ... буларның арасында нә түрлік мажәралар кәчті ... (119); ... буларға бисйар жәфалар ... ғылулар әрді (136); мунуң көзүнчә (127).

Өздік есімдігі

“Шыңғыс-наме” тілінде **өз** тұлғасында келген өздік есімдігі тәуелденеді, көпшеленеді және септеледі: өзүмні, өзүмгә, өзүмдін, өзләрігә, өзінгә. Мысалы: өзүмдін соң (130), өзидін бурун (130), өзигә мусәххәр қылды (130), өзінің қарындашлары (135), өзләрігә шәйх біліб (133).

Жалпылау есімдігі

“Шыңғыс-наме” тілінде жалпылау есімдігінің **барча** тұлғасы кездеседі: барча бу саһір (133), барчасын ішітмәк (120), барчасыны кәлтүрүб чәкділәр (122).

Белгісіздік есімдігі

“Шыңғыс-наме” тілінде белгісіздік есімдігі **бір** санының көмегімен жасалады: бу бір дәфғә сөз (122), бір нәчә ай (123), бір күн (125), бір мусулман заһифә (125).

Сұрау есімдіктерінен шығарма тілінде **кім, нә, нәчә, қачан, қайсы** тұлғалары кездеседі: Нәчә күн (126). Нә һал болды? (123). Нә іш бірлі (119). Қайсымыз кірәрбіз? (133). Қачан қарый башласаң? (135). Қайсыңызның діні? (133). Кім хан болды? (119). Кімләр хан бола кәлділәр? (119).

Есімдердің септелуі

Түркілік септік жүйесі қазіргі кезде талас тудырып отырған өзекті мәселелер қатарына жатады, сондықтан да оған айрықша мән берілуде. Қазіргі түркі тілдерінде септеу парадигмасы біркелкі

емес. Мәселен, қазіргі қазақ тілінде 7 септік, өзбек тілінде 6 септік, татар тілінде 10 септік бар.

Кеңестік дәуірде түркі тілдері септік жүйесін қарастыруда орыс тілінің септік жүйесі негізге алынды. Жазба ескерткіштерде көрініс тапқан көне түркілік септеу жүйесінде зерттеушілер 9 септік бар екенін айтады.

Тілдің тарихи дамуының барысында кейбір сөз таптары біртіндеп өздеріне тән грамматикалық ерекшеліктерінен айырылып, форма тудырушы қосымшаларға айналғаны белгілі. Мәселен, *-тәг/-тәк/-дәк*. Үстеу *тәг* өзінің әу бастағы дербес грамматикалық қасиетін жоғалтып, ұқсату септігі жалғауы қатарына өткен. Н. З. Гаджиева салыстыру септігінің *-ча* тұлғасы мен барысбағыт септігі тұлғасы *-ча* қосымшаларының қазіргі ұйғыр тілінде *-гача* түрінде сақталғанын, сондай-ақ *-ча* септік жалғауы қазіргі ұйғыр тілі диалектіндегі ұқсау, жақындау мәніндегі *-ча*-ға барып саятынын айтады [45, 275] *-ча* септік жалғауы “Шыңғыс-наме” ескерткіші тілінде де кездеседі.

“Шыңғыс-наме” ескерткіші тілінде жалпы қабылданған алты септіктік парадигманың сыртында септіктің салыстыру, ұқсату тұлғалары, сонымен қатар орын және нышан-белгі септіктері бар.

Атау септігінің морфологиялық көрсеткіші болмайды.

Ілік септігі *-ның, -нің, -нуң* жалғаулары арқылы жасалады: Мамайның ләшкәрі (144), мунуң сөзігә кіріб (135), ләшкәрнің оңы-соңы йетүшді (126).

Табыс септігінің *-ны, -ні* жалғаулары орын алады: сөзүмні әрз қылмайын (121), Хызр-ханны ... хан қылды (121).

Шағатай дәуіріндегі ескерткіштер тілінде табыс септігі жинақталып, бірізділікке түскені байқалады, оларда табыстың *-ны* жалғауынан басқа көрсеткіштері кездеспейді.

Бағытты білдіретін барыс септігі *-ғә, -ға* аффикстері көмегімен жасалады: Қыйат Ысатайғә ... бәрді (121). Маңа нә охшар (121). Қашанәсігә таш кірпіч қойғандә (121). Әлні бізгә бәрді (121).

Шығыс септігі *-дын, -дін* жалғауларымен келеді.

Негізгі мағыналары:

1) таза шығыс мәнде жұмсалады. Мысалы: мәсжідін йәнә

өйгә бармады (135). Біздің бір мәғләт ... ішітді (135). ... тәб тәнурдын чықды (134).

2) себеп мәнді білдіреді. Мысалы: Бу сәвәдін аңа Кәркін-Көтән-хан тәрләр (135). Аның жәһәтідін хан ... аны өлтүрүб әрді (135).

3) мезгіл мән арқалайды. Мысалы: Бәрдібәг-ханның падшаһлықыдын үч йыл өтді (137). Андын соң йәнә сөһбәт дәркәрд болды (137).

Орын және мезгіл септігінің *-дә* морфологиялық тұлғасы негізінен посесивті *-ындә*, *-індә* көрсеткіштері құрамында көрініс береді.

Мезгіл мәнде:

Ол мәһәлдә Шайбан-хан нәслідін ... тәрләр әрді (136). ... күзнүң башында хан хәстә болды (136). ... бір мәһәлдә қыш чілләсі әрді (136).

Орын мағынасында:

Орда ічіндә кі өтәк күйін қобсай башласа ... (136). Бу оғланлар арасында екі кіші бар әрді (137). Дайім Сыр бойыды болур әрді (136). Сарай вілайәтіндә хан қылды (136).

“Шыңғыс-наме” ескерткіші тілінде *-дақы* тұлғалы орын және нышан-белгі септігін, *-тәк* тұлғалы ұқсату септігін бөліп көрсетуге болады. Орын және нышан-белгі септігінің көрсеткіштері *-дақы/ -дәкі* кейде *-лақы* көрсеткішімен алмастырылады.

Орын мағынасында:

Тәбә башындақы бір кішідін (126). Олтебәдәкі кіші (126). Қасындақы чөрәләрі (128). Йақындақы әлләр (142). Теңіз-Буганың ішікіндәкі (136).

Мезгіл мағынасында:

Күндәкі дәстүрчә (136). ... тақы таңлақы көрүнүшдә барчамызны қыарлар (137).

Ұқсату септігі.

Морфологиялық көрсеткіші *-тәк* кейде “тәрізді, сияқты” мағынасындағы жеке сөз қызметінде жұмсалады, бірақ өзінің алдындағы сөзбен қосылып, бірге жазылады. *Тәк* үстеуі тұлға жасайтын аффикстер қатарына өтіп, өзінің дербестігін жоғалтады.

Мунуңтәк Һаракатлар (139). Күндәкітәк чеһрәсі (138). Бейк тебәтәк (128). Күндәкітәк хан мәжлис арастә қылды (133).

“Шыңғыс-намеде” салыстырмалы септік көрсетілгенімен, оның тұлғасы өте сирек қолданылады: шахчә-шахча сулар; шахчә су (126).

4. 2. “Шыңғыс-наме” тіліндегі етістіктер

Етістіктер басқа сөз таптарына қарағанда өте күрделі. Етістікке тән негізгі белгілерді айқындау барысында оның семантикалық ауқымының кеңдігіне, тұлғалық көрсеткіштерінің әр алуандығына көз жеткізуге болады.

Етістік басқа сөз таптарынан мынадай белгілер бойынша ажыратылады:

1. Іс-әрекетті, процессті білдіру — етістіктің ең басты белгісі. Етістіктің синтаксистік мүмкіндігінің молдығы оның осы қасиетіне негізделеді: ол — сөйлемді ұйымдастырушы, құрушы. Ол предикативтік мағынасының арқасында жеке тұрып та сөйлем жасауға қабілетті.

2. Етістіктің өзіне ғана тән аффикстерінің болуы оны басқа сөз таптарынан ажырататын екінші бір белгісі:

- а) болымсыздық формалары;
- ә) шартты рай формалары;
- б) есімше формалары;
- в) көсемше формалары;
- г) етіс формалары;
- ғ) тұйық рай формалары (-мақ/-мәк және -ш/-ши, -ш/-үш тұлғалы іс-әрекет, қимыл атаулары).

3. Етістік басқа сөз таптарынан өзінің семантикалық құрылымының ауқымдылығымен ерекшеленеді. Онда болымды және болымсыздық, салт және сабақтылық, рай (бұйрық, шартты, қалау), жақ және шақ категориялары бар.

Сонымен, етістіктің мағыналық (семантикалық) құрылымының ауқымдылығы және осы мағынаның грамматикалық көрінісі болып табылатын морфологиялық элементтердің әр алуандығы,

сондай-ақ іс-әрекет, қимылдың, процестің лексикалық мағынасы сияқтылар тұтасып келіп, етістік категориясына тән релеванттық белгілерді құрайды.

Етістік — іс-әрекет, қимылды, процесті және сол қимыл, іс-әрекеттің қалып-күйін, өтуін білдіретін, етіс, жақ, шақ, салт және сабақтылық, болымды және болымсыздық категориялары бар, осы семантикалық категорияларды грамматикалық тұрғыдан білдіретін арнайы морфологиялық көрсеткіштерге ие және сөйлемнің синтаксистік ерекшелігін айқындайтын сөз табы.

Түркі тілдерінің етістік жүйесі тарихи тұрғыдан біршама терең зерттелді. Зерттеулерде түркі тілдеріндегі етістіктің шақтарының көбі есімшелер мен есім тұлғаларына барып саятындығы айтылады. Дегенмен, бірқатар шақ формаларының негізінде көсемше де жатады. Мәселен, -а (-ә, -й) және -п (варианттарымен) көсемшелерінің көмегімен етістіктің шақтары жасалады: “созылмалы” осы шақ, кейде оны “ауыспалы” осы шақ деп те атайды. Себебі оның тұлғалары осы, өткен және келер шақтың қай-қайсысын да білдіруге қабілетті (негізінен осы шақ істің азғана бұрын басталғанын және әлі де біраз жалғасатынын білдіреді). Мысалы: көзіні ғубар тутти фирақіда йіғлаю (“көп жылағандықтан көзі қарауытты”). Әмди сізләр бірлә біз бір шәрт қылалы (126-42а)* — (“Енді біз сізбен бірге бір шарт жасаймыз”). Қәбул қылмады әрсә, айды: “Болмаса бір іш қылалы” (121-38а). (“Егер қабыл етпесе, деді (ол), бір іс бастауымыз керек”). Ескерткіш тіліндегі йіғлаю, шәрт қылалы, іш қылалы, баралы көсемшелері қазіргі қазақ тілінде жылап (стилистикалық тұрғыдан жылай-жылай деген дәлірек болады), қылайық, барайық (кейбір жерлерде баралы) түрінде қолданылады, яғни ескерткіштегі көсемше тұлғаларының қазіргі қазақ тілімен жақын байланысы бар екені байқалады. Ұйғыр тілі үшін де жоғарыдағы шақ формалары тым алшақ кетпейді. Мұнда да жиғлап, шәрт қилайли (немесе қилайлук, кейбір диалектілерде қилили) түрінде кездеседі.

* Жақша ішіндегі цифрлардың бастапқысы “Шыңғыс-наменің” 1992 ж. басылымының бетін, соңғысы ескерткіш мәтінінің бетін көрсетеді. Рел.

Көсемшенің -п (-ып) тұлғасының көмегімен қазіргі қазақ, ұйғыр, өзбек тілдерінде шағатай тіліндегі етістіктерге ұқсас форма жасалады, шағатай тіліндегі алыпмын етістігіне перфекті алғанмын сәйкеседі.

Етістіктің формаларын тарихи тұрғыдан зерттеуде көбіне Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесі” сияқты шағатай тілінде жазылған ескерткіштердегі етістіктер мысалға алынады. Н. К. Дмитриев, Н. А. Баскаков сияқты түркітанушылардың айтуынша, шағатай тіліндегі етістіктің жіктік тұлғаларының көбінің түптөркіні есімшелерге, көсемшелерге және іс-қимыл атауларына барып саяды. Ескі түркі тілдеріндегі, соның ішінде шағатай тіліндегі етістік тұлғаларының басым көпшілігі есімшелер мен атаулық тұлғалардан туындағаны талас тудырмайды, әйтсе де кейбір шақ тұлғаларының негізінде көсемше жатады. Мәселен, жоғарыдағы алып көсемшесінің алып іс-қимылының “тарихи” атауынан жасалғаны оның алып келді дегендегі синтаксистік қызметімен дәйектеледі. Ал -а, -ә, -и көсемшелері алғашында осы шақ есімше мәнін білдіруі ықтимал.

4. 2. 1. Негіз етістіктер және туынды етістіктер

Түркі тілдерінің базистік лексикасын зерттеген ғалымдар онда қазіргі түркі тілдерінің тарихи даму жолдары тоғысатын түркі тілдері ортақтастығы қалыптасуының бастау-арналары көрініс тапқандығын айтады.

Түркі етістіктерінің базистік негізін осы категорияның ең қарапайым, ең маңызды элементі болып табылатын түбір құрайды. Бұл көне тілдік элементсіз қазіргі түркі тілдерінің генетикалық туыстығы туралы сөз қозғау мүмкін емес. Мұндай зерттеулерде ұстанатын басты принцип “тарихилық” болып табылады.

Өтеміс қажының “Шыңғыс-наме” шығармасындағы бір буынды түбір етістіктерді қарастыруда таңдалынып алынған сөз табы материалдарына тілдің өткені тұрғысынан көңіл аударамыз, яғни мұндағы сүйенетін басты принцип “тарихилық” болады да, зерттеу ретроспективті сипатта болады.

Өтеміс қажының шығармасынан бір буынды түбір (негіз) етістіктерге мысалдарды көптеп келтіруге болады. Олардың кейбіреулеріне тоқталсақ:

тә- қазіргі түркі тілдерінде де-, дә- түрінде кездеседі, мағынасы: “айту”;

ич- түбір етістігінің қазіргі түркі тілдерінде айтарлықтай айырмашылығы жоқ, білдіретін мағынасы: “ішу, жұту”. Ескерткіш тілінде фразеологиялық тіркестер құрамында да кездеседі: ант ич- “ант ішу, анттасу”;

йә- “жеу” түбір етістігінің қазіргі түркі тілдерінде йе-, же- дыбыстық варианттары бар;

әг- “ию, бұгу” қазіргі тілдерде әг-, йй- тұлғасында кездеседі. Қазіргі қазақ тілінде **йй-** түбір-негізі орыс алфавитінің әсерінен бір ғана **и** дыбысымен таңбаланады.

Көне және қазіргі түркі тілдеріндегі тілдік фактілерге сүйеніп, етістікті түбіржасам процесін барлауға болады. Шағатай тіліндегі етістіктің туынды-түбір негіздерін ескеріп және оған Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесінен” мысалдар келтіре отырып, есімше және көсемше категорияларын, сонымен қатар етістіктің шақ категориясын қарастырамыз.

Етістіктің түбір-негіздерінен сөзді өзгертудің толық және толық емес вербальді формалары жасалады. Олар кей жағдайларда айды “айтты”, теді “деді” тәрізді “таза” етістіктерге жақын болып келеді. Мысалы: Нә сорарсіз — сорун! Растын айтғыл, ол кәлгән кіші нә айды? Вә тақы сені чықлаб бәг нә айтды, — айды (138-526) — “Не сұрағың келеді — сұра! Расын айт, ол келген кісі не айтты? Сені тағы шақырып алып, бек не айтты?”. Сенің ханлықықғә боюн сунмастур, — теді (138—526) — “[Ол] сенің хандығыңа мойынсұнбас” деді.

Толық вербальді формаларға бұйрық, қалау, шартты және ашық рай формалары жатады. Толық емес вербальді морфологиялық құрылымдар тобы шақтық арақатынасты білдіретін формалардан, яғни өткен, осы және келер шақ көсемшелерден тұрады. Мәселен, бара турурбіз — “бара жатырмыз”: Йат йуртқа баратурурбіз теб хан болғыл, — тедім (122-39а) — “Хан бол, біз жат жұртқа бара жатырмыз, — дедім”.

4. 2. 2. Есімше және көсемше формалары

Өтеміс қажы шығармасы тіліндегі “Етістіктің есімше формалары” атты бөлімде есімше категориясының қазіргі және ескерткіш тілдеріндегі өзара сәйкес жақтары мен айырым тұстары айқындалады.

Есімшенің қазіргі -ар/-әр тұлғасының “Шыңғыс-намеде” -ур/-үр варианты кездеседі. Мысалы:

1. Қалқә хәлийықлары уйқусызлықдың хәраб болур әрді. Бу ғайәтгә тәгрү — айтурлар кім: “Әгәр бір іш қылура болса, қылура әрділәр” (124-406) — “Ұйқысыздықтан қоршаудағылардың шаршағаны соншалық, былай дей бастады: “Егер бір іс қылар болса, ендігі істер еді ғой”.

2. ... Бегім сачыны қараға бойады, ханға тегәргә мәйл қылды. Хызр ханның нәм алуғә мәйлі бар әрді (139-53а) — “Бегім шашын қараға бояды және ханға тиюге пейіл танытты. Хызыр-ханның да оны алуға пейілі бар еді”.

Есімшенің -ур/-үр формасын Бабыр мен Науаи шығармаларынан да кездестіруге болады. Мысалы:

1. Диванә болға ни қалыптур (Бабыр — “Шағатай тілінен”) [46] — “Диуана болғанға ештеңе бөгет болмайды”.

2. Бүгүн ахшамгәчә ни болури мәәлум емәс (Науаи — “Шағатай тілінен”) [46] — “Бүгін ақшамға шейін не болары мәлім емес”.

3. Барурға муқәррәр болғай [46] — “Қайтсек те келуге шешім қабылдадық”.

Қазіргі түркі тілдеріндегі есімшенің -ған/-гән, -қан/-кән тұлғалары “Шыңғыс-наме” тілінде дәл сол қалпында кездеседі. Мысалы:

1. “... Сіздің әлдә йағмур көп болурму?” Айдылар: “Бәллі көп йағар. Ол йібні тутуб олтур \ \ ған кіші көрдікі, фәрішан сөйләй башлады” (127, 128-44а) — “Сонан соң тағы сұрады: “Сіздің елде жаңбыр көп бола ма?” [Елші] айтты: “Иә, көп жауады”. Жіп ұстап отырған кісі [ханның] артық сөйлей бастағанын көрді”.

2. Һәттакі су ташыған, кірпіч құйған вә кірпіч ташыған булар әрді (136-51а) — “Су тасыған да, кірпіш құйған да, кірпіш тасыған да бұлар болды”.

Шағатай тіліндегі етістіктің көптеген формаларының, дәлірек айтсақ, есімше тұлғаларының көбі қазіргі тілдерде негізінен өзгеріссіз сақталғанын, ал қайсыбірінің қазіргі поэзия тілінде көненің көзі (рудимент) ретінде көрініс беріп, басқа тұрпатқа ие болғанын жоғарыда келтірілген мысалдардан байқауға болады. Шағатай тіліндегі көсемше тұлғалары туралы да осыны айтуға болады: көсемшенің көптеген жұрнақтары қазіргі тілде сол қалпында сақталған, олар әр дәуірдегі жазба ескерткіштер мәтінінде де еш өзгеріссіз кездеседі. “Шыңғыс-намеден” мысал келтірсек:

1. Сайын хан қайтыб йүкүнді, тәқы айды: “Атамыз өлді ерсә, орнығә һәман атам сән. Йат йуртқа баратурубіз теб хан болғыл, – тедің (122-39а) – “Сайын хан қайтадан жүгінді, тағы айтты: Әкеміз өлді, әке орнындағы әкесің. Хан бол, біз жат жұртқа бара жатырмыз”.

2. Таңласы көрүнүшкә бардылар, ол айтғанчә Ноғайны чырлап алдылар. Бір зәмандың соң буларны чырлай кіші кәлді (138-53а) – “Таң ата көрініске барды, соның арасынша Ноғайды шақыртып алды. Бір заманнан соң бұларды шақыруға кісі келді”.

Басқа да дереккөздерден мысалдар келтірсек:

Мени көрә келди [46] – “Мені көре келді”.

Ярмақ тіләй барур ерді [46] – “Ақша сұрағалы келіпті”.

“Шыңғыс-намеде”, сондай-ақ кейбір тарихи дереккөздерде **-ин** форманты жалғанған көсемшенің болымсыз **-й** тұлғасы кездеседі. Мысалы:

Сіз дайым хәстә болуп әрдіңіз. Бу йол нәчүк бетақәт бала турурсіз? Хан айды: “Нәчүк бетақәт болмайын” (136–46а) – “Сіз дәйім науқас болдыңыз. Бұл жолы сіз неге қатты ыңқылдайсыз? Сонда хан айтты: “Қалайша ыңқылдамайын”.

Көрмәйін дәп көрді көз, көргәч көңүл қилди һәва [46] – “көрмейін десе де көз көрді, көрген соң көңіл ауды”.

Көсемшенің **-ғач**, **-қач**, **-кәч**, **-гәч** формалары – көне және қазіргі түркі тілдеріне ортақ қосымшалар. Мысалы:

1. Ноғай айды: “Таңлакi көрүнүшкә барурбiз, ол менi чырлаб алмақ турур. Андын соң сiзләрнi чырлатур. Сiзләр өгә киргәч қасындақы кiшi // ләр бiрлә болуң, мән өзi бiрлә болайын”, –

теді (138–53а) — “Ноғай айтты: “Таңертең, біз көрініске барамыз, ол мені шақырып алмақшы. Одан соң сіздерді шақырар. Сіздер үйге кіргеннен қастарыңдағы кісілермен болыңдар, мен өзімен болайын”, — деді.

2. Вадән ишқиң мәкан қилди көңүл көргәч йүзүң [46] — “Жүзіңді көрген соң, сенің ынтықтығың көңілді мекен қылды”.

3. Сәвдам оти чәккәч әләм пәст етти мәжнүн шәһрәтин [46] — “Сүюдің оты маздағалы әлем Мәжнүн сезімінің өзін күңгірт етті”.

Қазіргі түркі тілдеріндегі көсемшенің -ғичә, -қичә, -гичә, -кичә формалары (қайсыбір варианттарымен, мәселен, қазақ тілінде -ға дейін, -ға шейін) барлық көне жазба ескерткіштер тілінде -ғунчә, -ғунчә, -гүнчә, -күнчә түрінде кездеседі. Зерттеушілердің кейбіреулері бұл форманың іс-әрекеттің болып жатқан уақытымен сәйкес келетін шақты білдіретінін айтады. Мысалы:

1. Күндә көрүнүшдін қайтыб өгә барғунча // ойнай-күлә барур әрді (138–52а) — “Күнде көріністен қайтып үйге барғанша [жол бойы] ойнап-күліп барар еді”.

2. Кіші вісал түні йарі білә йатқунчә, жамалі шәнігә қілсун нәсәр таң атқунчә [46] — “кісі сүйген жарымен бірге жатқан түні таң атқанша оның жамалына [сұлулығына] тоймас”.

4. 2. 3. Қимыл есімдер

Көнетүркілік етістік тұлғалар мен олардың қазіргі түркі тілдеріндегі сәйкестіктерін салыстыра зерттеуде көңіл аударуға лайық мәселелердің бірі — қимыл есімдер. Іс-әрекет, қимыл атауларының жасалуы шағатай тілі етістіктер жүйесінің барлық бұтақтарында бірдей болып келеді. Мәселен, “Шыңғыс-наме” тіліндегі іс-әрекет, қимыл атауларын Бабыр және Әлішер Науаи шығармаларындағы қимыл есімдерімен салыстырсақ, олардың тұлғаларында айтарлықтай айырмашылықтардың жоқ екені байқалады. Мысалы:

1. Таңласы бәгләрні чырлаб // Қыйат Исатай білә Сыжут Алатайғә қырқ миң кіші қошуб Өзбәг-хан ...кәлтүрмәккә йібәрді (130-46а) — “Таңертеңгісін ол бектерді шақырып алып, Қыйат

Исатай мен Сыджут Алатайға мың кісі қосып беріп, Өзбекханды алып келуге жіберді”.

2. Сән біздің ішіміздә хан болуб бізгә баш болсаң, аны өлтүрүб ачығымызны алмақ асан турур (132–526) — “Сен біздің ішімізде хан болып бізге бас болсаң, оны өлтіріп кегімізді қайтару оңайырақ болар еді”.

3. Ғәнүз иши чағир ичмәк иди [46] — “Қазірге оның ісі шарап ішу”.

4. Кишиләр һәр сари чапмақ кирәктур, Қайан болса ани тампақ кирәктур [46] — “Кішілер әрі-бері шапқылауы керек, қайдан болса да оны табулары керек”.

Қимыл есімнің -мақ, -мәк формалары етістік негіздермен тіркескенде оның атауыш тұлғасын жасайды, ал қазіргі түркі тілдерінде олар мақсат пысықтауыштың қызметін атқарады, мысалы, кәлмәк болди.

Чүн һекайәт көп әрді, көрділәркім ішітмәк білә зәбт қилмақ болмас (120–37а) — “Хикаяттар көп болды, олардың бәрін есте тұту мүмкін емесін көрді”.

Шағатай дәуіріндегі жекелеген ескерткіштер тілінде **-мақ**, **-мәк** тұлғалы қимыл атауының болымсыз формасы — **мамақ**, **-мәмәк** кездеседі. Мысалы: Дәм урмамақ керәк [46] — “Үндемеу керек (сөзбе-сөз: үн шығармау керек)”. Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесінде”, сондай-ақ шағатай дәуіріндегі басқа да ескерткіштерде бұл тұлға мүлдем кездеспейді деуге болады.

Сонымен, қимыл есімнің -мақ, -мәк тұлғаларында шағатай тілі дамуының әртүрлі кезеңдеріне тән ерекшелік жоқтың қасы деуге болады. Әйтсе де бұл тұлғаның Науаи, Бабыр шығармалары тіліндегі және Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесіндегі” берілуінде айырмашылықтар кездеседі.

4. 2. 4. Көмекші етістіктер

Көмекші етістіктер және олардың етістік категориясы жүйесіндегі рөліне қысқаша тоқталсақ, қазіргі түркі тілдерімен салыс-

тырғанда Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесінде” көмекші етістіктер әлдеқайда аз қолданылады, қазіргі күрделі құрылымдар онда жоқ. Мұның есесіне шығарма тілінде қазіргі тілдердегі көмекші етістіктермен тұлға-түрпат және мағыналық жағынан толықтай сәйкес түсіп жататын да, қазір мүлдем қолданылмайтын немесе архаикалық тілдік фактіге айналған көмекші етістіктер де кездеседі.

“Шыңғыс-наме” шығармасы мәтінінде мынадай көмекші етістіктер қолданылады:

бол- “болу” көмекші етістігі және оның **ол-**, **қыл-** “істеу” сияқты қысқарған формалары мен олардың **ей-** (**еймек**), **эй** (**эйди**, **әйдиләр**) тәрізді синонимдік варианттары;

е- қысқарған көмекші форманты; “Шыңғыс-намеде” оның **әр-** (**әрди**, **әрдиләр**) формасы кездеседі;

дур-, тур-, турур көмекші етістігі қазіргі түркі тілдерінде өзіндік ерекшелігі бар “аффикске” айналған. Әсіресе турур қазіргі түркі тілдерінде негізінен үшінші жақта қолданылады. Ал “Шыңғыс-намеде” ол жіктеу есімдіктерімен бірігіп бірінші және екінші жақтарда да қолданыла береді. Мысалы: Менің көңлүм сізлэргә хуш турур (129-45а) — “Сіздерге менің көңлім толады”. Келін-Бәйалын айды: “Сізнің ярлықыңыздын // таш мән бір іш қылыб турур мән” (130-46а) — “Келін-Баялын айтты: “Мен сіздің жарлығыңыздан тыс бір іс істедім”.

Бұл “Шыңғыс-намеге” дейінгі де, кейінгі де шағатай тілі кезеңдеріне тән құбылыс. Мысалы:

1. Пәридин нақилу әфсанә дүрмән,

2. Нетаң сәһв олсаким диванә дурмән —

“О пері, мен әңгіме-аңыз айтам, Оның бұрыс тұстары да болуы мүмкін, өйткені мен диуанамын” [46].

3. Яман көрмәң мени, достлар, егәмнің қулидурмән,

Киши билмйду қәдримни, Вәтәннің гәһәридурмән —

“Мені жаман көрме достар, иемнің құлымын. Кісі білмейді қадірімді, отанның гауһарымын” (*Біләл Назым*).

“Шыңғыс-наме” тілінде кездесетін **дур-, тур-, турур** көмекші етістігінен басқаларының да түркі тілдері етістік жүйесіндегі қолданысында өзіндік ерекшеліктер жоқ емес.

4. 2. 5. Етістіктің шақтары

Шақтарды білдіру — етістіктің жақтық формасының өзіндік ерекшелігі. Бұл тұжырым етістік категориясын зерттеуге арналған іргелі еңбектердің барлығында айтылады. Дегенмен шақтарды білдіруде морфологиялық құрылымдардың мүмкіндігі шектеулі. Шағатай тілінде барлық түркі тілдеріндегідей етістіктің үш шағының формалары орын алады: өткен шақ, келер шақ және осы-келер шақ.

-ды, -ді, -ты, -ті формалары жедел өткен шақтың көрсеткіштері болып табылады. Келін-Бәйалын айды: “Сіздің жарлықыңыздын / / таш мән бір іш қылыб турур мән” (130-46а) — “Келін-Баялын айтты: “Мен сіздің жарлықыңыздан тыс бір іс істедім”. Мұндағы айды “айтты” — қосымша шақтық реңкі үстемеленбеген жедел өткен шақ формасы, ал қылыб турур мән көп құрамды етістіктің өткен шағына “беймәлімдік” реңкі тән.

Айқын өткен шақ формасының бұл категорияны білдіру ерекшелігінің өзі сонда, оған көптіктің *-лар* көрсеткіші жалғанады. Бұл құбылыс қазақ, ұйғыр т. б. қазіргі түркі тілдеріне тән емес. Шағатай тілінде айқын өткен шақтың *-ды, -ді, -ты, -ті* тұлғаларының көптіктің *-лар, -ләр* көрсеткішімен тіркесе жасалуы кең қолданыстағы әдеби форма болып табылады: Бір қой әтіні кәлтүрүб тәнүргә асдылар, ағзыны бәркіттіләр (134—49а) — “Бір қойдың етін әкеліп аспаққа асып, оны аузын бекітті”.

Көптік көрінеу тұрғанына қарамастан, кейде айқын өткен шақ көптіктің көрсеткішімен келмейтін кездері де болады. Мысалы: Таңласы бәгләрні чырлаб // Қыйат Исатай білә Сыжут Алатайғә қырқ миң кіші қошуб Өзбәг-хан ... кәлтүрмәккә йібәрді (130—46а) — “Таңертеңгісін ол бектерді шақырып алып, Қыйат Исатай мен Сыджут Алатайға қырық мың кісі қосып беріп, Өзбекханды алып келуге жіберді”.

“Шыңғыс-наме” тілінде айқын өткен шақ формасына көпшенің факультативтік жалғаулары тіркесетін тұстар да бар:

1. Улуғ-тағ кі мәшһур турур, аңа йетішділәр (120—37а) — “Улуғ-Тағ — мәшһур тау, оған да жетті”.

2. Таңласы көрүнүшкә бардылар, ол айтқанчә Ноғайны чырлаб алдылар. Бір замандын соң буларны чырлай кіші кәлді (139—53а) — “Таңертең олар көрініске барды, соның арасынша Ноғайды шақыртып алды. Бір заманнан соң бұларды шақырып кісі келді”.

Жоғарыдағы екі сөйлемде өткен шақтың бірдей екі тұлғасы екі басқа берілген: көрүнүшкә бардылар (көптіктің көрсеткішімен) және кәлді, біріншісі — көпше түрде, екіншісі — жекеше түрде. Қазіргі қазақ және ұйғыр тілдерінде іс-әрекетті бір адам немесе бірнеше адам орындаса да, үшінші жақтағы етістіктің өткен шағына көптіктің көрсеткіші қатыспайды: ол келді, немесе олар келді.

Айқын өткен шаққа тән тағы бір ерекшелік — *-ды// -ді* формасынан кейін постпозитивтік мүше рөлін атқарушы әрсе жалғаулығының қолданылуы. Бұл тұлға “Шыңғыс-наме” мәтінінде жиі кездеседі: чықты әрсә ... “шыққан кезде”, сорулды әрсә ... “сұраған кезде”, кәлтүрділәр әрді “олар әкелді”.

Ескерткіш тілінде әрсе сөз арты жалғаулығы есімшенің *-ар, -ер* формаларынан кейін де кездеседі: әвал-кәйфиятлардандын сорар әрсә ... (120—37а) — “Егер көңіл-күй, хал-ахуалды сұраса...” . Қазіргі қазақ, ұйғыр, өзбек тілдерінде бұл тұлға сұрар болса, сорар болса түрінде келеді.

Қазіргі түркі тілдеріндегі келер шақ формасына нақтылық, айқындылық тән емес. Шағатай тіліндегі *-ғай, -гәй* қосымшаларының көмегімен жасалатын келер шақ формаларына қатысты да осыны айтуға болады. Қазіргі түркі тілдеріндегі келер шақ формаларының *-қай, -қәй* варианттары шағатай тіліндегі етістіктерге тән емес: көргәйсіз “көргейсіз”, алғайсән “алғайсың”, аның улуқлуғун һечкім әрсә білмәгәй “оның ұлылығын ешкім білмегей”.

Кейде *-ғай, -гәй* формалары үшінші жақ қалау рай формасының мағынасына жақын мәнде қолданылады: тәңірі һеч мусулманғә бу балані бермәгәй ... “тәңірі ешбір мұсылманға бұл пәлені бермегей”. Таңла сән қарығандын соң ханлығыңны талашыб алғай (135—50а) — “Ертең сен қартайғанда олар сенің хандығыңды таласып алар”. Тәңірі-тәғала ішіңні өндүр қилғай — “Тәңірі-тағала ісінді оңғарсын”. Әгәр йарлық қылыб кіші йібәрсәңіз, ол

келур еді болғай, — теді ерсә (130-46а) — “Егер жарлық беріп, кісі жіберсеңіз, ол келер еді”.

Көне *ки* тұлғасына барып саятын *ким* жалғаулығы бар бағыныңқы сөйлем құрамында -ғай, -гәй тұлғасы мақсатты білдіреді: анчә зәһәр бәрді кім ... һалак қылғай — “Оны өлтіру үшін оған у берді”. Бәсі мәлул турур кім, біздін бір оғлы болғай. Мәндін соң аңа ханлық талашур тәб өз уруғын тәмам қырған болғай... Бу оғул тәқы өзідін бурун өлгәй (130—45б) — “Өмірінің ақыр-аяғында, өзінен бұрын, өзім өлген соң хан болар деп үміттенген ұлы өлді”. Сенің нәвкәршілікіңдін бойун толғамағай біз. Әгәр растын айтма-сақ, тәхкіқ білгіл кі сені бу йәрдә өлтүр[ә] біз (138—52б) — “Саған деген нөкерлік міндеттерімізден қашпаймыз. Егер расын айтпасаң, біл сен, сені бұл жерде [сол сәтте] өлтіреміз”.

Нақ-келер шақтың болымсыз түрі -*ман* аффиксінің көмегімен жасалады: қыла алман “істей алман”, йәргә бас чалман “басымды ие алмаспын”. Ол кәлгән кіші нә айтғанын білман (138—52б) — “Келген кісінің не айтқанын білмеймін”.

4. 2. 6. Етістіктің райлары

Етістіктің сөзді өзгерту жүйесінде рай аффикстерінің сыртында жақты, шақты, жекеше, көпше түрлерді біртұтас немесе жеке-дара білдіретін қатыстық шақтың көрсеткіштері болады. Бұл көрсеткіштер көп жағдайда предикаттық қатынасты білдіретін амал ретінде етістіктерге ғана емес, есімдерге де тән болып келеді. Солардың бірі ретінде ұсынысты-қалау райы аталатын шарттылықтың формасын көрсетуге болады. Мысалы:

1. Әгәр растын айтыб бізнің бірлә ітгіфақ қылу болса, біз һәм аны хан көтәрәлі (138—53а) — “Егер расын айтып бізбен одақ қылар болса, біз оны хан көтерейік”.

2. Әгәр гунаһимні бағышласаңыз айтайын теді (130—46а) — “Егер күнәмді кешетін болсаңыз айтайын деді”.

3. Хан фільал қобуб олтуруб сорды кім: “Нә іш қылыб әрдің?” Айды: “Ол мәһәлдә кі ініңіз өлді, ініңіздің бір оғул болуб әрді.”

Сізні өлтүргәй тәб қачырыб Чәркәс вилә йәтінгә йібәріб әрдім” (130-46а) — “Хан оны жасырын қабылдап, сұрады: “Не істеп қойып едің?”. [Ол] айтты: “Со кезде ініңіз өлді, ініңізден бір ұл болып еді. Сізді өлтірер деп қашырып шеркес уәлаятына жіберіп едім”.

Бұл мысалдардан ұсынысты-қалау райы үшінші жақта -ғай (-гәй, -қай, -кәй), бірінші жақта -алы, -әлі (баралы, келәлі), көпше және жекеше түрде -ғайман, -гәймән формаларымен берілгенін көруге болады. Ал лексикалық тұрғыдан мысалдар қазақ тілінде түсінікті болғанымен, стилистикалық біраз ерекшеліктері бар: сөйлем құрылысында, синонимдер таңдауда әсіресе орта ғасырлар орфографиясы көзге ұрып тұрады. **-ғай, -гәй** (алғаймән, кәлгәймән) формалары қазақ тілінде **-айын, -ейін** (барайын, келейін) түрінде қолданылады. Ұйғыр тілінде **-ғай, -гәй** (алғаймән, кәлгәймән) жергілікті жерлік немесе диалектілік сипатта болып келеді, ал әдеби тілде -ай, -әй (алай, келәй) тұлғасы пайдаланылады.

Қазақ, ұйғыр, өзбек және т. б. қазіргі түркі тілдерінде кейбір райлар мағынасы екі жақты формалармен беріледі. Мәселен, бұйрық-қалау мәнді рай формалары болып табылатын **-сун, -ғай** тұлғаларының соңғысы мәнмәтіннің ыңғайына қарай райдан өзгеше мағына арқалауы мүмкін:

1. Әлқиссә, өзүмдін соң хан болсун тәб сақлаған оғлы өзүдін бурун өлді. Бәсі мәлум турур кім, біздін бір оғлы болғай. Мәндін соң аңа ханлық талашур тәб өз уруғын тәмам қырған болғай (130—45б) — “Әлқисса, өзімнен соң хан болсын деп сақтаған ұлы өзінен бұрын өлді. ... Менен соң онымен хандыққа таласар деп өз ұрпағын түгел қырған еді”.

2. Тәңрі-тағала ішінні өндүр қылғай (144—58б) — “Тәңрі-тағала ісінді оңғарсын”.

-ғыл (-қыл) тұлғалы бұйрық-қалау райға мысал келтірсек:

1. Тәқы арамыздә уруш-әдавәт болғай, сән-ақ хан болғыл (121—38а) — “Арамызда тағы ұрыс-талас болар, сен-ақ хан болғын”.

2. “Сән барыб аталарның йуртыңда падшаһлығыны қылғыл!” — теді (124—41б) — “Барып, аталарыңның жұртыңда патшалық қылғын!” деді.

Кейде бұйрық-қалау райдың екінші жақ формасы бірінші жақтағы мағынаны беру үшін пайдаланылады, мұнда ол формаға көптік көрсеткіші жалғанады: Сенің нөвкәршілігіңді бойын толғамағай біз. Әгәр растын айтмасаң, тәхкік білгіл кі сені бу йәрдә өлтүрәбіз (138-526) — “Сенің нөкершілігіңнен мойын ұрмаймыз, бірақ егер сен шындықты айтпасаң, сені сол сәтте өлтіреміз”. Таза бұйыру тек әңгімелесушіге қарата айтылады, сондықтан бұйрық рай формасы екінші жақта болып келеді. Қазіргі түркі тілдерінде де, көне жазба ескерткіштерінде де, біз зерттеп отырған “Шыңғыс-наме” тілінде де бұйрық рай формасының бірінші жақ жекеше түрінде арнайы көрсеткіштер болмайды.

“Шыңғыс-наме” тілінде бұйрық райдың екінші жақ жекеше түрі -ғыл / -гіл аффикстері көмегімен жасалады: әйләгіл, қылғыл, әтгіл “істе”, тутқыл “ұста”, болғыл “бол”, кәлгіл “кел”, қылмағыл “істеме”, айтғыл “айт”. Мунуң көзүңчә фәрішан қылмағыл-көрмәгіл (127—436) — “Мұның көзінше жоқтан өзгені істеме”.

Қазіргі түркі тілдеріндегі императивтің екінші түрі — **-ғын** (айтқын “айт”, кәлгін “кел”) көптеген көне жазба ескерткіштерге де тән. Мысалы: Қуғын йетіб урушуб буларны басдылар (141-556) — “Қуғыншылар қуып жетіп соғысып, бұларды жеңді”.

Бұл райдың көпше формасын **-ң**, **-иң**, **-уң** аффикстері жасайды: көчүң “көшіңдер”, турмаң “тұрмаңдар”, кетүрмәң “әкелмеңдер”, олтуруң “отырыңдар”. Бу йыл йайлағ [ғә] чықарбіз, әлнің соңыны ала көчүң (142—56а) — “Бұл жылы жайлауға шыққанда, елдің соңын ала көшіңдер”.

Бұйрық райдың **-іңіз**, **-ыңыз** тұлғалары бір немесе бірнеше адамдарға қарата “құрметтеу” мәнінде жұмсалады:

1. Сізләр мұндың қарап туруң. Тәқы Худай тәаланың құдрәтіні көрүңіз (126-426) — “Сіздер мынаған қараңыздар, Құдай тағаланың құдіретін көріңіздер”.

2. Інімді хан қылыңыз, -теб өзіні ханлықдын әзл қылды (129—45а) — “Інімді хан етіңіз, — деп өзі хандықтан бас тартты”.

Көптіктің **-лар**, **-ләр** қосымшасының **-ық**, **-ік** тұлғалары орнына жұмсалуды бұйрыққа “еркінсу” сипатын дарытады (қопуңлар “тұрыңдар”, өлтүрмәңізләр “өлтірмеңдер”). Бұл “Шыңғыс-наме”

тілінде бірінші жақта көп байқалады (баралы “барайық”, “кеттік”): “... Ағам турғандә маңа нә охпаш кі хан болғай мән”, — теб ағасығә көп текліф қылды. Қәбул қылмады әрсә, айды: “Болмаса бір іш қылалы. Улуғ бабамыз Чіңгізхан қашығә баралы. Мән нәм сөзүмні әрз қылайын, сіз нәм сөзүңізні әрз қылыңыз. Гәр нә бабамыз ярлығы болса, аның бірлә болалы”, — теді (121–38а) — “... Ағам барда маған хан болу жараса ма?” — деді ол ағасына үлкен құрмет көрсете. Ол сөзін қабыл алмаған соң, айтты: “Онда басқаша істейік. Ұлы бабамыз Шыңғыс ханға барайық. Мен өз сөзімді айтайын, сіз өз сөзіңізді айтыңыз. Бабамыз нендей жарлық берсе, соған келісеміз” — деді.

Өтемі қажының “Шыңғыс-намесінде” және басқа да жазба ескерткіштер тілінде мәнмәтіннің ыңғайына қарай білдіретін мағынасы өзгертін қалау райдың -ай, -әй тұлғасы кездеседі. Бұл тұлғаның алдынан сұрау есімдіктері немесе етістіктің негізімен кіріккен үстеу келгенде, айтылмыш тұлға қалау, нақты шешім мәнінде жұмсалмайды, керісінше өзіне “бірдеңеге күмәндану, шүбәләну” мағыналық реңкін жамайды: нә қылайын, нәтәйін “не істейін”, нә қылсун немесе нә қылғәй “не істесін”, “не істей алады?”. “Бу әрзімні сізгә айтайын теб кәлдім”, — теді (122–39а) — “Бұл арызымды сізге айтайын деп келдім” — деді.

Бағыныңқы сөйлем құрамында **теб (деб)** көсемшесімен немесе **кім** сөзімен тіркескенде қалау рай формалары мақсат мәнге ие болады және ол ортағасырлық, тіптен онан кейінгі кездерде жазылған ескерткіштердің барлығында да кездеседі. Мысалы: “Йат йуртға бара турурбіз теб хан болғыл” — тедім (122–39) — “Жат жұртқа бара жатырмыз деп хан бол” — дедім.

Рай формасы **кім** жалғаулығымен тіркескенде немесе дербес тұрып өзі білдіретін іс-әрекеттің бір күйден екінші күйге ауысу сәтін көрсетеді: Хйял қылдуқ кім, йәр-көк үстүмізгә йықылыб келә турғантәк болды (126–43а) — “Ойлағанымызша болмады, жер-көк үстімізден төнгендей болды”.

Шартты райдың -са, -сә формасы жіктік жалғауының жекеше және көпше түрлерін қабылдайды, етістіктің негізі арқылы көрінетін іс-әрекеттің болар, болмасының шартын білдіреді. Мысалы: Сенің

нәвкәршіліктің бойун толғамағай біз. Әгәр растын айтмасаң, тәхкік білгіл кі сені бу йәрдә өлтүрәбіз (138–526) — “Сенің нөкершілігіңнен мойын ұрмаймыз, бірақ егер сен шындықты айтпасаң, сені сол сәтте өлтіреміз”.

Шартты райдың етістік тұлғасы әр (әрдім, әрдің, әрді) көмекші етістіктерімен жиі тіркесіп, нақты емес, іске аспайтын шарттылықты білдіреді: айрылмас әрдім (“айырылмас едім”), кәлмәс әрді (“кәлмәс еді”), білмәс әрдім (“білмәс едім”): Сазәндәләр өтәк күйін қобсалар әрді, һәмінкі орда ічіндә кі өтәк күйі қопсай башласа, білур әрді (136–51а) — “Сазгерлер мадақ күйін ойнай бастаса [ойнаған сәтте], білді [кесенің бекке жеткенін]”.

Сөйлемнің тұрлаулы мүшесі баяндауыш құрамында шартты рай формасы іс-әрекетті орындауға деген ниетті, қалауды білдіреді. Мысалы: Әгәр растын айтыб бізнің бірлә іттіфақ қылур болса, біз һәм аны хан көтәрәлі (138–52а) — “Егер шынын айтып бізбен одақ құрғысы келсе, біз оны хан көтереміз”. Нағаһ әгәр хәтасы йа гәләті вықіть болмыш болса, гәләтні чықарыб, хәтасына раст қылсалар (120–376) — “Егер онда қате кеткен болса немесе жаңсақтық болған болса, жаңсақтық пен қатесін жөндесін”.

Ер-, әр- (ерди, әрди) көмекші етістігінен жасалған шартты райдың *-ер, -әр* тұлғасы кейбір есімдіктер мен көмекші сөздердің құрамына енеді немесе өздері көмекші етістік қызметінде жұмсалады. *Кім* жалғаулығынан кейін келсе, бұл тұлға ашық райдың келер шақ формасын алмастырады. Мұнда мәтінде қайтсе де шарттылықтың *-са, -сә* немесе *-ар, -ер* тұлғалары болу керек.

Мысалы:

1. Хизмәтләріндә болур әрдім (119–366) — “Олардың қызметтерінде болған едім”.

2. Бу һәләтні хан башлығы барча хәлайықлар көрділәр әрсә, көңүлләрі... мусулманлықғә мәйл қылдылар (134-49а) — “Хан бастап адамдардың барлығы да осы жағдайды көрген соң олардың көңілдері мұсылмандыққа бұрылды”.

3. Тәңрі-гәһала аны бізгә бәрсә бізләр һәм атлы-тонлы болур әрдүк, — теді (144–58а) — “Тәңірі-тағала оны бізге берсе, біз атты-тонды болып қалар едік”, — деді.

Етістіктің өткен шағында көмекші формант өзінің алдындағы етістікпен есімшенің және көсемшенің тұлғалары арқылы байланысады:

1. Бурун һәм болса сезіб йүрүр әрдім (141–55а) — “Мен бұрындары да осыны сезген едім”.

2. Бір күн тағ арасындә ав авлайы чықыб әрді, бір бөләк марал-кейікләр йолуқды (120–376) — “Бір күні тау арасында аң аулауға шығып еді, бір топ киік-маралдар жолықты”.

Ескерткіш тілінде кездесетін райдың барлық тұлғалары қазіргі түркі тілдеріндегі рай тұлғаларынан айтарлықтай өзгешеленбейді. Әрине, ұзақ уақыт аралығында айтылу мен жазылуда азды-көпті ерекшеліктердің болуы заңды да. Айталық, өткен шақ формасы жалғанатын *әр-* көмекші етістігі (әртүрлі түркі тілдерінде *ер-*, *ір-* варианттары кездеседі) құрамындағы ұяң дауыссыз *р* дыбысы біртіндеп редукцияға ұшырағанының нәтижесінде қазіргі түркі тілдерінің көбінде *е* дауыстысы созылыңқы сипатқа ие болған, тіптен кейбір тілдерде, мәселен, татар тілінде *е-* дауыстысы *и-* дыбысына айналған. Шағатай тіліндегі өткен шақ тұлғалы *әрді* көмекші етістігінің *әр-* түбірі қазіргі түркі тілдерінде *е-* болып қысқарып қана қойған, кей жағдайларда дыбыссыз бос орынға айналуы да кездеседі. Мысалы, қазақ тілінде *еді* көмекші етістігі кейбір есімдермен екінші жақта тіркескенде *ді-*ге дейін қысқаратыны байқалады. Мәселен, *бар еді* деудің орнына кейбір стилистикалық жағдайларда *бар-ды* тұлғасы қолданылады.

4. 2. 7. Етіс тұлғалары

“Шыңғыс-наме” тіліндегі ерекше категориялардың қатарына етістіктен сөз тудыратын сөзжасам формалары — екінші сөзжасам тұлғалары, екінші негіздер жатады. Тіл мамандары оларды сөйлеушінің іс-әрекетке қатынасын немесе іс-әрекеттің іс-әрекет иесіне қатынасының әртүрлі типтерін білдіретін тек (порода) деп те атайды. Мұндай тектің бес түрі бар. Олар іс-әрекет жасаушының атқаратын рөліне байланысты болады: сөйлеушінің бастауыш

рөлін атқаруы, мұнда іс-әрекетінің бағыты ескеріледі (өзінен бе, әлде өзіне қарай ма); іс-әрекет тудырушының саны; септіктер, яғни тудырушының көмкерілуі т. б.

Бірінші сөзжасамдық тектің арнайы көрсеткіштері жоқ: бар “бар”; йаз “жаз”; нәчә кім кәздім “қанша кезсем де”; көз салалы “көз салайық”. Бұл текке жататын етістіктер салт және сабақты болып бөлінеді. Қазіргі формаларында айтарлықтай өзгешелік кездеспейді.

Қазіргі түркі тілдеріне және жазба ескерткіштер тіліне арналған зерттеулерге қарағанда, қалған төрт сөзжасамдық текті етістер құрайды.

Мысалы, екінші тек **-н** (-ін, -ын және олардың ерін варианттары) аффикстерінің көмегімен жасалады: урун, кийін, йувын, өртәндім, түгәнді.

1. Әмма бір-екі ыкайәт бу мухтәсәрдә йад қылынды (127–436) — “бұл қысқа хикаятта бір-екі ғана әңгіме ескерілді”.

2. Булар нәм йарағланыб келіб еділәр (139–53а) — “Бұлар да жарақтанып келіп еді”.

3. Әмді уқлады тәгән вәқтдә атланды (129–45а) — “Енді ұйықтады деген уақытта аттанды”.

Үшінші сөзжасамдық тек **-л** (**-іл, -ыл, -ул, -ұл**) аффикстері арқылы жасалады: урул “ұрыл”, йазыл “жазыл”, қылынды “істелді”, құрған алынты “қорған алынды”.

1. Сізіләр нәм қыйналдыңыз, мән нәм қыйналдым (129–45а) — “Сіздер де қиналдыңыздар, мен де қиналдым”.

2. Көңүлләрі кафір дінідін өрүлүб мусулманлықғә мәйл қылдылар (134–49а) — “көңілдері кәпір дінінен безініп, мұсылмандыққа пейілдері ауды”.

Сөзжасамдық тектің төртінші түрі **-ш** (**-іш, ыш**) аффикстері арқылы жасалады: уруш- “соғыс-”, йазыш- “жазыс-”, барыш- “барыс-”. Күндә көрүнүшдін қайтыб өгә барғунчә ойнай-күлә барур әрді (138–52а) — “Күнде көріністен (кездесуден) қайтып, үйге барғанша [жол бойы] ол ойнап-күліп барар еді”.

Бесінші тек әртүрлі аффикстермен көмкеріледі:

1. **-т (-іт, -ыт)**: қорқытма “қорқытпа”, қуалатмағыл “қуалаттырма”, йіғлатты “жылатты”.

2. **-тур, -дур**: сағындурду “сағындырды”, урдурды “ұрдырды”, кідүрәлі “киндіреміз”. Жәрраһлар кәлтүрділәр. Айақындақы башақны алдуруб көп түрлүк дарулар қылдурды (141–556). Жарақатты емдеушілерді әкелді. [Оларға] аяғындағы башақты алдырып әртүрлі дәру жасатты.

Кейбір ғалымдар қазіргі түркі тілдеріндегі және шағатай тіліндегі етіс формаларын бірдей атайтын болса, енді біреулері көне тұлғаларға қатысты “тек” терминін қолдануды жөн көреді. Көне және қазіргі түркі тілдерінде етіс тұлғалары тұрпат тұрғысынан да, мағына тұрғысынан да толықтай сәйкеседі. Бұл түркі тілдерінің тарихи қалыптасуы мен дамуын зерттеуші әрбір тілшіге белгілі жайт.

Бесінші тек етістіктерінің басқа төрт текке жататындардан айырмашылығы — оның нақты бір ғана аффикс арқылы емес, сырт қарағанда бір-біріне еш қатысы жоқ сияқты көрінетін әр басқа қосымшалар арқылы жасалуында. Аффикстердің қолданылуы негіздің фонетикалық ерекшелігіне тікелей байланысты екенін ескерсек, бесінші текті неге әртүрлі жұрнақтар жасайтынын түсінуге болады. Мысалы: **-т** аффиксі дауыстыларға және дауыссыз **р** дыбысына бітетін негіздерге ғана жалғанады: йіғлат, йорут; **-дур** аффиксі үнді дауыссызға, ал **-тур** қатаңға аяқталатын негіздерге жалғанады: кийдүр, урдур, туттур т. б.; аффикс **-р, -ур, -үр** үнді дауыссыздан жалғанбайды. Сол сияқты **-қар, -ғар, -кәр, -гәр** аффикстері **-т** дыбысына аяқталатын түбір-негіздерге ғана жалғанады: өткәр “өткізу”, қутқар “құтқару”, йәткүр “жеткізу”.

Ескерткіш тіліндегі етістіктің тектік тұлғаларының түгеліне жуығы қазіргі тілдердегі тұлғалармен бірдей болып келеді. Белгілі бір етіс тұлғалары жалғанған кезде, етістіктердің бір қалып-күйден екінші бір қалып-күйге енетіні, яғни салттықтан сабақтылыққа, немесе, керісінше сабақтылықтан салттыққа көшіп отыруы — қазіргі түркі тілдері мен “Шыңғыс-наме” жазылған шағатай дәуіріндегі тілге ортақ заңдылықтардың бірі.

Сөз соңында айта кетер жайттардың бірі — қазіргі түркі тілдерінің кейбіреулерінде етістіктің жіктік жалғаулықты көне жүйесі

сақталған. Онда жіктіктің сыпайы тұлғасы *-із, -ыз* қосымшасына жалғанатын *-лар, -ләр* формалары кездеседі. Олар көптік жалғаулары емес, көптіктің көрсеткіштерімен тек сыртқы тұрпат тұрғысынан формальді түрде сәйкесетін етістіктің тұлғалары. Оларға “Шыңғыс-намеден” мысалдар келтірсек:

1. Қәбул қылмадылар. Нә жәһәтдін қәбул қыла алмағанларын білә алмаймән (122–39а) — “Ол қабыл алмады. Неліктен қабыл алмағанын біле алмадым”.

2. Сізіләрнің аталарыңызға теләгән һәм салмады (121–38б) — “Сіздердің аталарыңызға арнап ол арба да [жабық] тікпеді”.

3. Әгәр буларның діні наһәққ болса, сізіләрнің бүгүндәкі ішләріңіз нәчүк батіл болуб муьтәл қалды вә сөзләшңіз, қайсыңызның дініңіз һәққ болса аңа табіь болурмән, теңді (133–48б) — “Егер бұлардың діні наһақ болса, неге бүгінгі сіздердің істеріңіз оңға баспады, сөйлесіңіздер, қайсыларыңыздың діндеріңіз хақ болса, соныңызға мен бағынамын, — деді”.

Сонымен, “Шыңғыс-наменің” тілдік ерекшеліктеріне жасалған талдау ортағасырлық шағатай тілі мен қазіргі түркі тілдері арасында белгілі бір сабақтастықтың бар екенін көрсетеді. Түркітанушы ғалымдардың түркі тілдері тарихи дамуының шағатай дәуірі мен қазіргі кезеңі арасындағы сабақтастық туралы айтқан ғылыми тұжырымдары “Шыңғыс-наме” тілін зерттеудің ғылыми негізіне алынды. Бұл жұмыс “Шыңғыс-намені” лингвистикалық тұрғыдан зерттеудің бастамасы ғана.

Қорытынды

Өтеміс қажының “Шыңғыс-наме” шығармасы XVI ғасырда ортаазиялық түркі тілі елеулі рөл атқарған Хорезмде жазылған. Хиуа мемлекетінде бұл тіл біршама кеңінен қолданылды, өйткені ол іс жүргізу саласының және тарихи туындылардың тілі болатын. Ірі-ірі саяси-әкімшілік орталықтарда бұл кезеңде парсы тілінің ықпалы күшті еді, сондықтан да тарихнамашылар мен жылнамашылар түркі тіліне көбірек ден қоя бастады, өйткені тапсырыс берушілердің көбі өз әулеттері тарихының баршаға түсінікті тілде жазылуын талап етті. Өзінің “Түрікмен шежіресінде” Әбілғазы да “баршаға ұғынықты болу үшін” қарапайым түркі тілінде жазғанын атап көрсетеді. Автор шағатай-түркі, парсы және араб тілдерінен ештеңе қоспай “түркіше” жазғанын бірнеше мәрте ескертіп отырады. Шағатай-түркі тілі деп автор көптеген сөздері қарапайым оқушыға әр кезде бірдей түсінікті бола бермейтін, араб және парсы тілдерінің көптеген кірме сөздерімен шұбарланған әдеби-кітаби түркі тілін айтқан еді.

Шыңғыс ұрпағы әулетінің тарихы жөніндегі шығармасын жазу кезінде Өтеміс қажы өзі іздеп жүріп тапқан жекелеген адамдардың әңгімелерін, баяндауларын, хабарламаларын пайдаланды. Жинаған материалын өңдеп, “... қабылдауға келетінін жадында сақтап, қисынсызын теріске шығарып” отырған. В. П. Юдин оның шығармасын далалық ауызша тарихнамаға жатқызды. Тарихи уақиғалардың бәрі біреудің айтқанынан жазылып алынып, автордың біршама өңдеуінен өтіп отырғандықтан, “Шыңғыс-наме” шығармасының тілі түркі тілінің халықтық сөйленіс нысанына өте жақын деуге болады. Шығарманың тілі қарапайым, әлеміштелген грамматикалық және синтаксистік нысандармен қиындатылмаған. Осының өзінде автор араб пен парсыдан кірген әлем-жәлем теңеулерді қолданып отырады. Өтеміс қажы кемел білімді кісі болды, тарихтың білгірі ретінде аты шықты, осынысы үшін де халық арасында беделді болып, сарайдағылардың сый-құрметіне бөленді. Оның білім деңгейі шығармасына да әсер етпей қалған

жоқ. Сондықтан шет тілдік сөздер мен сөз тіркестерін пайдалануда, грамматикалық нысандарда әдеби-кітаби немесе “шағатай-түркі” тілінің ықпалы қалай да аңғарылып отырады.

“Шыңғыс-наме” тілінің фонетикалық құрылымына жасалған талдау онда байырғы, сондай-ақ кірме фонемалардың бар екенін көрсетеді. Кірме фонемалар түркі тілі үшін сөздің тән сипатты емес позицияларында ұшырасады. Мысалы, /ф/ дыбысы араб және парсы тілдерінен енген сөздерде кез келген позицияда тұра береді. Байырғы түркі тектес сөздерде /р/ дыбысы аналаут позицияда кездеспейді. Демек, бұл дыбыстан басталған сөздер кірме сөздер болып табылады.

Шығармада тұрақты аффикстерге қоса асингармониялық аффикстердің бар екені анықталған: дунийағә, атғә, йолындә, сүрәтлығ және т. б. Бұлар сингармониялық аффикстермен қатарлас қолданылады.

“Шыңғыс-наме” тілін қазіргі заманғы түркі тілдерімен (қазақ және ұйғыр тілдерімен) салыстыра талдау ортақ және ерекше белгілердің бар екенін көрсетті. Лексикада дене мүшелеріне, туыстық терминдерге, жіктеу есімдіктеріне және т. б. қатысты ортақ түркі қоры қолданылады.

Септеу жүйесінде тоғыз септік бар екені анықталған. Баршаға ортақ алты септікке қоса “Шыңғыс-наме” тілінде -тәк форманты бар ұқсату септігі, -дәк, -тәкі форманты бар орын және сипат септігі, -чә форманты бар салыстырмалы септік қолданылатыны байқалады.

Жазбаша ескерткіштердің тілін зерттеушілер түркі тілді шығармалардың бәрінің дерлік араластық сипатын атап көрсетеді. Бұл араластық әртүрлі жүйедегі әдеби тілдер деңгейінде де, сондай-ақ жақын тілдер мен диалектілер деңгейінде де көрініп отырған. Араласу, бір ізге түсу негізінде жазбаша тіл ретінде әдеби тіл сараланады. Ол халықтық сөйлеу нысанынан өзінің өңделгендігімен, лексикалық және грамматикалық кірмелердің болуымен ерекшеленеді. “Шыңғыс-наме” тілі де бұдан ада емес. Өтеміс қажының өз әңгімелерін оған айтып берушілердің сөзінен жазып алғаны, осы арқылы ауызша тілдің ерекшеліктерін беріп отырғаны шығарманың құндылығын арттыра түседі. Автордың білімдарлығы

ауызша әңгімелердің өңделуіне ықпал еткенімен, бұл шығарманың тілі кез келген оқушыға түсінікті тіл болды.

Жалпы алғанда “Шыңғыс-наме” лингвистикалық тұрғыдан әлі жете зерттелмеген. Тарихи және деректеметанулық тұрғыдан шығарма белгілі шығыстанушы ғалым В. П. Юдиннің еңбектерінде жан-жақты зерттелген. Ол шығарманы орыс тіліне аударды, транскрипциясын жасап, мәтіннамалық қосымша жазды. Осы түпнұсқаны Қазақ хандықтарының тарихы жөніндегі көлемді мақалаларын жазу кезінде пайдаланды. В. П. Юдин мәтінге лингвистикалық талдау жасамақшы еді, мұны ғалымның сөздік үшін дайындаған материалы анық көрсетеді. Бұл сөздікте “Шыңғыс-наме” тіліндегі грамматикалық нысандардың барлығы мұқият іріктелген. Шығыстану институтының бір топ тіл мамандары В. П. Юдин бастаған осы жұмысты аяқтап шықты. Олар көрсеткіш сөздік түзіп, онда грамматикалық нысандарды тізбеде көрсетті. “Шыңғыс-наме” тілінен тізбеге алынған сөздердің орысша аудармасына қазақ және ұйғыр тілдеріндегі аудармаларын қосты. “Шыңғыс-наме” тілінің қысқаша грамматикалық сипаттамасын жазып, онда түпнұсқаның фонетикалық, лексикалық және морфологиялық құрылымына сипаттама берді. Бұл түркі тілдерінің шоғырлану және қолданылу тұрғысында одан әрі өркендеу кезеңіндегі тарихи даму ерекшеліктерін ұғынуға мүмкіндік береді.

Бұл жұмысты атқарушы мамандар осы еңбекті дайындауға баға жеткісіз көмек көрсеткені үшін В. П. Юдиннің зайыбы Ю. Г. Барановаға дән ризалығын білдіреді.

Авторлық ұжым: I тарауды филол. ғ. к. Қасымова Д. Ж., фонетика бөлімін филол. ғ. к. Т. Талипов, лексика бөлімін филол. ғ. к. Х. Ф. Масимова, морфология бөлімін филол. ғ. к. кандидаттары Д. Ж. Қасымова мен Ш. Баратов, қорытындысын Д. Ж. Қасымова жазған. Грамматикалық сипаттама мен көрсеткіш-сөздікті баспаға дайындаған — Д. Ж. Қасымова. “Шыңғыс-наме” тілінің қысқаша грамматикалық сипаттамасын қазақ тіліне аударған филол. ғ. д. Г. Сағидолда.

Әдебиет

1. *Утемиш-хаджи*. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания, исследование В. П. Юдина. Подготовила к изданию Ю. Г. Баранова. Комментарии и указатели М. Х. Абусейтовой. А.-А., 1992.
2. *Өтеміс қажы*. Шыңғыс-наме / Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. I том. Алматы, 2005.
3. *Науаи Ә*. Мухакамат-ул лугатайн / *Усманов А., Захидов В.* Мухакамат-ул лугатайн. Ташкент, 1948.
4. *Щербак А. М.* Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962.
5. *Благова Г. Ф.* Тюркск. Чагатай — русс. чагатай/-джагатай // Тюркологический сборник, 1971. М., 1972.
6. *Бартольд В. В.* О командировке в Туркестан / *Бартольд В. В.* Собр. соч. Т. 8. М., 1964.
7. *Баранова Ю. Г.* “Чингиз-наме” как источник по истории казахского народа // *Утемиш-хаджи*. Чингиз-наме. А.-А., 1992.
8. *Юдин В. П.* Переход власти к племенным биям и неизвестной династии тукатимуридов в казахских степях в XIV в. / *Утемиш-хаджи*. Чингиз-наме. А.-А., 1992.
9. *Юдин В. П.* Орды: белая, синяя, серая, золотая... / *Утемиш-хаджи*. Чингиз-наме. А.-А., 1992.
10. *Наджип Э. Н.* Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV в. Туркестан, 2004.
11. Мир-Алишер (к 500-летию со дня рождения). Л., 1986.
12. *Мусаев К. М.* Лексикология тюркских языков. М., 1984.
13. *Севортян Э. В.* Этимологический словарь тюркских языков. М., 1974–1980.
14. *Сыздыкова Р. Г.* Язык “Жамиг ат-тауарих” Жалаири. А.-А., 1989.
15. *Әбілқасымов Б.* Әбілғазы ханның Түрік шежіресі және оның тілі. Алматы, 2001.

16. Боровков А. К. Очерки по истории узбекского языка // Советское востоковедение. М.-Л., 1948.
17. Наджип Э. Н. Современный уйгурский язык. М., 1960.
18. Бертельс Е. Э. “Хибаг-ал-Хакаиқ” Ахмада Югнаки // Труды среднеазиатского ун-та. Новая серия. Вып. 3, гуманитар. науки, кн. 1. Ташкент, 1945.
19. Грыярский Э. Рецензия на кн.: Древнетюркский словарь // Вопросы языкознания. 1971. № 6.
20. Артамошина В. Д. Условия формирования и некоторые особенности языка среднеазиатских поэтов, предшественников А. Навои // Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. М., 1960.
21. Фазылов Э. И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV в. АДД. Ташкент, 1967.
22. Сағындықов Б. XIV ғасырдағы түркі жазба ескерткіштерінің салыстырмалы лексикасы. ҚД. А.-А., 1977.
23. Бафоев Б. Лексика произведений Алишера Навои. АДД. Ташкент, 1984.
24. Бафоев Б. Навоий асарлары лексикасы. Тошкент, 1983.
25. Әбенова К. Қазақ тілі лексикасының XI–XII ғғ. жазба әдеби ескерткіштеріне қатысы. Алматы, 1994.
26. Жұбатова Б. Қазақ қисса-дастандарындағы араб-парсы сөздері. АҚД. Алматы, 2001.
27. Сабыр М. Б. Орта түркі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы... АДД. Алматы, 2004.
28. Ширалиев М. Ш. Новые диалектные данные для истории тюркских языков // СТ. 1970. № 5.
29. Щерба Л. В. Современный русский литературный язык // Русский язык в школе. 1939. № 4.
30. Арзиев Р. “Қутадғу билик” вә униң лексика-стилистикалық алаһидиликлири. Алмута, 1996.
31. Кайдаров А. Т. Парные слова в современном уйгурском языке. А.-А., 1958.
32. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке. М., 1973.

33. Рашид ад-Дин Ватват. Сады волшебства в тонкостях поэзии. М., 1985.
34. Сағындықов Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. Алматы, 1994.
35. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. А.-А., 1965.
36. Исабеков Б. Лексическая антонимия в современном узбекском языке. АҚД. Ташкент, 1973.
37. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі антонимдер // Қазақ тілі мен әдебиеті. 1959. № 10.
38. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке. М., 1973.
39. Сыздықова Р. Ф. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV–XIX ғасырлар). Алматы, 1993.
40. Кайдаров А. Т., Жайсакова Р. Е. Принципы классификации фразеологизмов и их классификационные группы в современном казахском языке // ҚазССР ҒА Хабарлары. Филол. сериясы. 1979. № 3.
41. Мокиенко В. М. Образы русской речи. Л., 1989.
42. Ларин Б. А. Очерки по фразеологии // Ученые зап. ЛГУ, сер. филол., 1956.
43. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. М., 1985.
44. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М., 1988.
45. Гаджиева Н. З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. М., 1975.
46. Төмүр Х., Полат А. Чагатай тили. Қошқар, 1986.

Резюме

Исследование посвящено тюркоязычному историческому сочинению “Чингиз-наме” Утемиша — хаджи ибн Маулана Мухаммада Дости, написанному в XVI в. В работе использовался текст сочинения, подготовленный В. П. Юдиным и изданный в 1992 году. Впервые проведен лингвистический анализ языка “Чингиз-наме”. В нем дан краткий грамматический очерк, где рассмотрены фонетические, лексические и морфологические особенности. Уделено внимание проблеме диалекта, лежащего в основе литературного чагатайского языка. Авторы считают, что основу чагатайского языка составляет смешанный диалект, или интердиалект. Рассматриваются этнокультурологические особенности сочинения, в котором ярко выражена культура и особенности языка периода развитого средневековья.

Вторая часть работы — это словарь-индекс. Словарь-индекс составлен на основе материалов, подготовленных В. П. Юдиным. Словарь состоит из грамматических ключей, переводов на казахский, уйгурский и русский язык, а также снабжен иллюстрациями. Словарь-индекс послужит ценным источником при сравнительном изучении тюркских языков.

Summary

This is a study of the historical work “Genghis-Namah” by Utemish-khaji ibn Maulana Mukhammad Dosti written in XVI century in Turkic language. Study is based on the text of that work prepared by V.P. Yudin, which had been published in 1992. The research contains a very first linguistic analysis of “Genghis-Namah” original language. It contains short grammatical review with regard to phonetic, lexical and morphological characteristics of the language. An attention is given to the problem of dialect which forms the base of literary Chagatai language. The authors consider complicated (mixed) dialect, or interdialect, as a base of Chagatai language. There is also a study of ethnic-and-cultural peculiarities of the work which vividly reflects both culture and characteristics of the language of Middle Ages acme.

The index-vocabulary forms the second part of the study. This index-vocabulary is compiled on the base of materials prepared by V.P. Yudin. It contains grammatical keys, translations into Kazakh, Uighur and Russian languages, as well as illustrations. The index-vocabulary could serve as a valuable source for comparative study of Turkic languages.

Мазмұны

Алғы сөз	5
<i>I бөлім. “Шыңғыс-наме” тілінің грамматикалық сипаттамасы</i>	<i>7</i>
<i>I тарау. Шағатай тілі — орта ғасырлар дәуіріндегі интердиалектілік ерекше құбылыс</i>	<i>7</i>
<i>II тарау. Шағатай тілінің фономорфологиялық және лексика-семантикалық ерекшеліктері</i>	<i>20</i>
<i>III тарау. “Шыңғыс-наме” ескерткішінің лексикасы.....</i>	<i>34</i>
<i>IV тарау. “Шыңғыс-наме” ескерткіші тілінің морфологиялық ерекшеліктері</i>	<i>56</i>
Қорытынды	87
Әдебиет	90
<i>II бөлім. “Шыңғыс-наме” тілінің көрсеткіш-сөздігі</i>	<i>93</i>
Әаҫрìà.....	297
Summary	298

Қ 18 Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. III том.
Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесі” тілінің көрсеткіш-сөздігі.
— Алматы: Дайк-Пресс, 2006. — 304 б.

ISBN 9965-798-17-6

Бұл кітап — “Мәдени мұра” мемлекеттік бағдарламасы бойынша Шығыстану секциясы жоспарлаған бес томдық “Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері” сериясының үшінші томы. Томда Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесі” тілінің грамматикалық сипаттамасы және осы ескерткіш тілінің көрсеткіш-сөздігі берілген.

Кітап тарихшыларға, шығыстанушы ғалымдарға, тіл мамандарына, сондай-ақ отан тарихын білмекке ден қоюшы көпшілік қауымға арналады.

Қ 0503020905
00 (05)–06

ББК 63.3 (5 Қаз)

Ғылыми басылым

Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері

III том

**Өтеміс қажының “Шыңғыс-намесі”
тілінің көрсеткіш-сөздігі**

*ҚР БҒМ Р. Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының Ғылыми кеңесі мақұлдаған*

Редакторы *Р. Қ. Шаймерденов*
Корректоры *Қ. Сайдалина*
Компьютерде беттеген *Г. Шаккөзова*
Мұқаба дизайны *К. Карпун*

Басуға 12.12.2006 ж. қол қойылды. Пішімі 60x90¹/₁₆.
Есептік б. т. 16,0. Шартты б. т. 19,0.
Таралымы 3000 дана.

“Дайк-Пресс” баспасы
050010, Алматы қаласы, Құрманғазы көшесі, 29.
Тел./факс 61-28-35, 61-32-75

Баспа директоры Б. А. Қазығұлов

ISBN 9965-798-17-6

9 789965 798177

ЖАЗУ ҮШІН

ЖАЗУ ҮШІН